

ΟΙ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ ΤΟΥ ΗΘΙΚΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

Υπό κ. ΧΡΗΣΤΟΥ Χ. ΜΑΛΕΒΙΤΣΗ

1. ΠΡΟΟΙΜΙΟ

"Ένα από τὰ μεγάλα ἐλαττώματα τῆς σκέψεώς μας εἶναι ὅτι συχνὰ ἐφαρμόζει ὀρισμένους τρόπους συλλογισμοῦ σὲ περιοχὲς ποὺ δὲν τοὺς ἐπιδέχονται. Αὐτὸ ἴσως γίνεται ἀπὸ οἰκονομία δυνάμεων. Καὶ συχνὰ καταλήγουμε στὰ πιὸ ἀνοικονόμητα συμπεράσματα. Ἄν ρωτήσουμε : Τί εἶναι ἠθικὴ κρίση; Ἢ λάβουμε μιὰν ἀπάντηση. Κι' ἂν ξαναρωτήσουμε : Καὶ πῶς ξεπερνιέται ἡ ἠθικὴ κρίση; Ἄπὸ τὰ στοιχεῖα τῆς πρώτης ἀπαντήσεως θὰ βροῦμε τὴ λύση στὸ πρόβλημα." Ἔτσι, ὁ καθένας ποὺ ἀσχολήθηκε ἔστω καὶ παρεμπιπτόντως μὲ τὸ πρόβλημα τῆς ἠθικῆς κρίσεως, ἔχει μιὰν ἔτοιμην λύση.

Βεβαίως, σὲ ὀρισμένου εἶδους προβλήματα ὑπάρχουν λύσεις—ἐνίοτε καὶ ὀριστικές. Ἄλλοῦ ὅμως ὑπάρχουν μόνον προβλήματα. Ἡ κατανόηση τοῦ προβλήματος, ἢ ἡ συνείδηση ποὺ ἀποκτοῦμε γι' αὐτὸ τὸ πρόβλημα, ἀλλάζει, ἢ ἀ λέγαμε μεταστοιχειώνει, τὸ ἴδιο τὸ πρόβλημα. Αὕτῃ ἡ μεταστοιχείωση δὲν λαβαίνει χώρα μόλις βρεθεῖ μιὰ «λύση». Μιὰ λύση ποὺ πρέπει νὰ τύχει γενικῆς παραδοχῆς, ἀφοῦ θὰ εἶναι προῖον ὀρθοῦ συλλογισμοῦ. Ἄλλὰ μόλις, ὁ καθένας χωριστά, ὕστερα ἀπὸ ἀγῶνα ἀποκτήσει μιὰ ὀρισμένη συνείδηση τοῦ προβλήματος. Τέτοιον εἶδους πρόβλημα χωρὶς «λύση», δηλ. χωρὶς θεωρητικὴ λύση ἱστορικὰ ἀποτελεσματικὴ, εἶναι καὶ τὸ πρόβλημα τῆς ἠθικῆς κρίσεως. Ὁ θεωρητικὸς στοχασμὸς πρέπει νὰ βοηθήσει τὴν διαδικασίαν τῆς μεταστοιχειώσεως. Καὶ νὰ μὴ ἀρκεσθεῖ σὲ μιὰ «φόρμουλα»—ποὺ τὴν ἐπινοεῖ κι' αὐτὴν γιὰ τὸ θεαθῆναι.

Πρέπει εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς νὰ σημειωθεῖ ὅτι οἱ ἠθικὲς ἐκδηλώσεις εἶναι τόσο πολυσήμαντες καὶ πολυνόητες, ποὺ μιὰ ἀπλὴ περιγραφή ὀρισμένων ὄψεων δὲν πρέπει νὰ δημιουργήσει τὴν ἐντύπωση πληρότητος. Κάτω ἀπὸ μιὰ ἠθικὴ ἐκδήλωση καλύπτεται τόσος εὐρὺς χῶρος, ποὺ ἀρχίζει ἀπὸ τὸν ἄνθρωπον ὡς ἐγωιστικὸ ζῶον, μὲ τοὺς ἀνομολόγητους πόθους διαθλασμένους στὸν ἠθικὸ χῶρον, μέχρι τὸν ἄνθρωπον, μὲ τὴν ὁμάδα, μὲ τὴν χονδρικὴν τῆς ἀποτιμῆσεως, καὶ φτάνει μέχρι τὴν μοναξιασμένη ὑπαρξὴν τοῦ ἀτόμου. Ἀρχίζει ἀπὸ τὸν ἱστορικὸ χρόνον καὶ ἐκβάλλει στὴν αἰωνιότητα, στὸν πόθον γιὰ ἕνα ἀπόλυτον καὶ ἀσάλευτον σύστημα ἀξιών. Δηλαδή : ζῶον, Θεός, ὁμάδα, ἄτομον, ἱστορία καὶ αἰωνιότητα, συνθέτουν τὸ πολυεδρικὸ ὄραμα τοῦ ἠθικοῦ προβληματισμοῦ, ὅπου οἱ ἔδρες του ἀλληλοτέμνονται.

Μέσα σ' αὐτὸ τὸ καλειδοσκοπικὸ ὄραμα ὁ θεωρητικὸς στοχασμὸς βρῖσκεται χαμένος. Ἀγωνίζεται νὰ ξεχωρίσει (ἢ νὰ ὀνομάσει;) ὀρισμένα ἐπίπεδα ὡς στρατηγικῆς σημασίας, νὰ ἀνακαλύψει (ἢ νὰ κατασκευάσει;) ὀρισμένους ἄρμους, καὶ ἐκεῖ νὰ ἐπιχειρήσει τίς τομὲς ἐν πάσῃ περιπτώσει νὰ κατανοήσει (καὶ ἔν τινι μέτρῳ νὰ παρανοήσει) τὸ φαινόμενον στὸς ἱστορικοὺς του συσχετισμούς. Γιὰ μιὰ

συνείδηση ήθικη είναι αρκετό το κατανοεῖν; "Όχι, χρειάζεται και τὸ πράττειν. «Οἱ φιλόσοφοι ἐρμήνευσαν τὸν κόσμον κατὰ διαφόρους τρόπους. Μολαταῦτα, τὸ ζήτημα εἶναι νὰ τὸν ἀλλάξεις»¹, εἶπε κάποιος προφήτης τῆς ἀστικῆς ἐποχῆς. Κι' ἕνας μαθητῆς του βάλθηκε νὰ τὸν ἀλλάξει. Συγκέντρωσε τοὺς ὀπαδοὺς του καὶ τοὺς εἶπε: «Τί νὰ κάνουμε;»². Δὲν πρέπει νὰ πηγαίνουμε «ἕνα βῆμα ἐμπρὸς καὶ δύο βήματα πίσω»³, ἀλλὰ ὅλο ἐμπρὸς. Κι' ὁ μαθητῆς αὐτὸς ἀνῆκε στὸ ὕψος τῶν μεγάλων βιαστῶν τῆς ἱστορίας. Παρὰ τὴν ἰσχὺ μυριῶν ἠλεκτρογεννητριῶν, ποὺ ἔθεσε γιὰ νὰ σπρώξει τὸ ἄρμα τῆς ἱστορίας πρὸς τὰ ἐμπρὸς, μερικὰ ἄλογα του ἐπέμειναν νὰ πηγαίνουν ἕνα βῆμα ἐμπρὸς καὶ δύο πίσω. "Ὡσπου πῆγαν πολὺ πίσω.

2. Η ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ ΤΗΣ ΕΝΟΧΗΣ-Η ΗΘΙΚΗ ΚΡΙΣΗ

Ἄφοῦ εἶπαμε δύο λόγια γιὰ τὴν ποιότητα τῆς προβληματικῆς ἐρχόμεστε στὸ ἐρώτημα: Τί ἐννοοῦμε ὅταν λέμε («ἠθικὴ κρίση;»). Οἱ ἀπαντήσεις κατευθύνονται πρὸς αὐτὰ τὰ ἐπίπεδα:

- α. Δὲν τηροῦνται οἱ ἠθικοὶ κανόνες μολονότι εἶναι παραδεκτοί.
- β. Δὲν τηροῦνται οἱ ἠθικοὶ κανόνες καὶ δὲν εἶναι παραδεκτοί.
- γ. Τηροῦνται ἀλλότριαι ἠθικοὶ κανόνες. "Ἡ δημιουργεῖται μιὰ προσωπικὴ ἀξιολογικὴ κλίμακα ἔξω ἀπὸ τὴν καθιερωμένη τῆς ομάδος.

Τὸ πρόβλημα συνεπῶς συνοψίζεται σὲ τοῦτο: «οἱ κανόνες» καὶ ἡ «τῆρησή τους», ὁ «αὐτοπεριορισμός». Περαιτέρω, ἐπειδὴ ἡ ἱστορία καὶ ἡ ἐθνολογία μᾶς διδάξε ὅτι τὸ περιεχόμενο τῶν κανόνων δὲν ἔχει τόση σημασία, γιατί διαφέρει ἀπὸ ἐποχὴ σὲ ἐποχὴ καὶ ἀπὸ τόπο σὲ τόπο ἢ ἀπὸ ομάδα σὲ ομάδα, μένει σὰν κυρίαρχο χαρακτηριστικὸ τῆς ἠθικότητος ὁ «αὐτοπεριορισμός». Ἡ ἐσώτερη ἀνάγκη τοῦ αὐτοπεριορισμοῦ δημιουργεῖ τοὺς (ὅποιους) κανόνες του³. Ἄλλὰ τοῦτο σημαίνει περιορισμὸ τῆς ἐλευθερίας. Ἔτσι, μέσα στὸ πρόβλημα τῆς ἠθικῆς ἐνυπάρχει τὸ πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας.

Ἡ κάθε ἐπομένῃ στιγμή συντίθεται ἀπὸ μιὰ δέσμη δυνατοτήτων. Καὶ ὑπάρχει ὅπωςδήποτε εὐχέρεια ἐκλογῆς. Ὑπάρχει συνεπῶς ἐλευθερία-καὶ ἡ χρῆση τῆς εἶναι προβληματικὴ. Ποῦ θὰ ὀδηγήσει ὁ ἕνας ἢ ὁ ἄλλος τρόπος χρήσεώς της; Τί ἀποτέλεσμα θὰ ἔχει στὴν ὑπαρξή μας ἡ ἐκλογὴ; Διότι ἀφ' ἧς ἀποκλεισθοῦν οἱ ἄλλες δυνατὲς ἐκλογές, εἶναι χαμένες γιὰ πάντα' καὶ ἐνὸς ἄλλου τύπου δυνατότητες ἀνοίγονται ἐν συνεχείᾳ μπροστὰ μας. "Ὅλοι οἱ δρόμοι ὅμως τελικὰ ὀδηγοῦν στὴν διάψευση, στὴν φθορὰ, στὸν πόνο, στὴν ἀγωνία, στὴν ἧττα, στὸν ὄλεθρο καὶ τέλος στὸν θάνατο.

Καὶ ἐγείρεται στὴν ἐλεύθερη συνείδηση τὸ ἐρώτημα, μήπως, δὲν ἔγινε καλὴ χρῆση τῆς ἐλευθερίας; Αὐτὸ τὸ ἐρώτημα εἶναι ἀναπόφευκτο καὶ ὀδηγεῖ στὴ δημιουργία τῆς συνείδησεως τῆς ἐνοχῆς. Τὸ τυραννικὸ αἶσθημα τῆς ἐνοχῆς βρίσκεται στὴ ρίζα τῶν θρησκειῶν. Ὁ ἄνθρωπος ἐκήρυξε τὸν ἑαυτὸ του ἐνοχο ἔναντι τοῦ Θεοῦ γιὰ νὰ βρεῖ τὸν δρόμο τῆς λυτρώσεώς του. Ἡ πατρογονικὴ ἐνοχὴ θὰ παραγραφεῖ μὲ τὴν πλήρη ὑποταγὴ στὰ θεῖα κελεύσματα.

Ἡ προσπάθεια ἀπαλλαγῆς ἀπὸ τὸ βασιανιστικὸ αἶσθημα τῆς ἐνοχῆς ὀδηγεῖ στὸν αὐτοπεριορισμὸ, στὴ συμμόρφωση σὲ ὠρισμένους κανόνες, ποὺ εἶναι μιὰ

μορφή θυσίας, ἀποπληρωμῆς, γιὰ τὸν ἡσυχασμὸ τῆς ἐνοχῆς συνειδήσεως. Ἔτσι, μὲ ψυχαναλυτικὴ διαδικασίαν, διαλύεται τὸ πλέγμα τῆς ἐνοχῆς. Τοῦτο ἔχει διπλῆ σημασίαν. Πρῶτον : δημιουργεῖ τις προϋποθέσεις τῆς ἐξιλεώσεως, τῆς ἀποτινάξεως τοῦ ἄγχους τῆς ἐνοχῆς, καὶ δεύτερον : στὴν ἐσωτερικὴ ἐλευθερίαν, ποῦ τείνει στὸ χάος τίθεται μιὰ τάξις, ἕνας ρυθμὸς—σὰν αὐτὴ τὴν τάξις ποῦ ὑπάρχει στὸ ἄλογο σύμπαν. Ἔτσι, δημιουργεῖται τὸ ἐσωτερικὸν σύμπαν· ἡ ἴδια ἐλευθερία, γεννᾷ τοὺς περιορισμούς της γιὰ νὰ ὑπάρξει, συντάσσεται δηλ. σὲ νόμους. Αὐτὸ δὲν γίνεται συνειδητά, ἀλλὰ τεκταίνεται χαμηλά στὸ ὑποσυνειδητὸ καὶ ἐνεργεῖ σὰ φυσικὸς νόμος. Ἄλλωστε, ἡ διαδικασία τῶν περιορισμῶν ἱστορικᾶ ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ ταμποῦ κι' ἔφτασε μὲ τὸ χρόνον ὡς τις ἐντολὲς τοῦ Θεοῦ.

3. ΑΥΤΟΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΞΙΛΕΩΣΗ

Ἔτσι, ἡ οὐσία τῆς ἠθικῆς δὲν εἶναι τὸ περιεχόμενον της ἀλλὰ ὁ τύπος της, μὲ τὴν ἐννοίαν τοῦ περιορισμοῦ. Καὶ τὸ περιεχόμενον, βεβαίως, δὲν τίθεται αὐθαίρετα. Κι' αὐτὸ προκύπτει δευτερογενῶς ἀπὸ τὰ γενεσιουργὰ αἰτία τοῦ τύπου της. Ὁ αὐτοπεριορισμὸς καθ' ἑαυτὸς δίδει τὸν τύπον τῆς ἠθικῆς. Ἡ ἀνάγκη ἐξιλεώσεως, μεταθέσεως δηλ. τοῦ αἰσθήματος τῆς ἐνοχῆς σὲ ἄλλους ὤμους (τοῦ ἐντολέως Θεοῦ) δίδει τὸ περιεχόμενον της. Ἐξιλέωσις ἐναντι τίνος ; Ἐναντι τοῦ δαίμονος καὶ ἐναντι τοῦ Θεοῦ (στὶς πρῶτες κοινωνίες δὲν ὑπῆρχε διαφορισμὸς). Διότι καὶ ἀπὸ τοὺς δύο ἀπορροῦν ἐπικίνδυνες γιὰ τὴν ὑπαρξὴ δυνάμεις. Ἄρα τὸ περιεχόμενον τῆς ἐξιλεώσεως πρέπει νὰ εἶναι ἀποτρεπτικὸ τοῦ κινδύνου, τοῦ κακοῦ, τῆς ὀργῆς τοῦ Θεοῦ. Γιατὶ ἂν δὲν ἀπέτρεπε τὸ κακὸ, ὁ ἀγῶνας κατὰ τῆς ὀλέθριας μοίρας θὰ ἦταν ἀτελέσφορος—πρᾶγμα ποῦ θὰ ἀκύρωνε τὴν ἀποτελεσματικότητα τῆς ἠθικῆς συμπεριφορᾶς. Καὶ τί φέρνει τὸ κακὸ ; Ἡ ἀπάντησις κάθε φορὰ εἶναι διαφορητικὴ, ἀνάλογα μὲ τις συνθήκας τῆς ομάδος, ἢ τὴν πρόοδον τῆς γνώσεως. Ἡ αἰμομιξία εἶναι κακὸ—τοῦτο βγῆκε ἀπὸ τις παρατηρήσεις τῶν πρωτογόνων, ποῦ ἔδειχναν τὸν βιολογικὸ ἐκφυλισμὸ. Τὸ φονεῦν εἶναι κακὸ, ἢ διατάραξις τῆς κοινωνικῆς τάξεως εἶναι κακὸ κ.λ.π. Ἔτσι, μπήκε τὸ περιεχόμενον μέσα στοὺς τύπους· ἕνα περιεχόμενον, ποῦ ἡ πεῖρα ἔδειχνε ὅτι ὠφελεῖ τὴν ομάδα πρῶτα καὶ ὕστερα τὸ ἄτομον. Ἐπειδὴ δὲ τοῦτο εἶναι ζήτημα παρατηρήσεων, ἐμπειρίας καὶ γνώσεως, πράγματα πολὺ λειψὰ στὶς παλαιότερες κοινωνίες—ἀλλὰ καὶ στὶς σημερινῆς—συνταντᾶμε κανόνες ἠθικοὺς ὑπερβολικὰ καταπιεστικούς καὶ ἐνίοτε καταστροφικούς. Αὐτοὺς τοὺς διατηροῦσε ἡ ἀγνοία τῶν ἀποτελεσμάτων ἐκ τῆς ἐφαρμογῆς των, ἀφ' ἑνός, καὶ ἀφ' ἑτέρου τὸ γεγονὸς ὅτι ἐξεπληροῦτο ἡ δευτέρα συνθήκη—δηλ. ὁ τύπος (ὁ περιορισμὸς), μὲ τὴν ἐννοίαν τῆς εὐταξίας καὶ τῆς ἀποτινάξεως τοῦ ἄγχους τῆς ἐνοχῆς.

Ὅταν λέμε πὼς στὴν ἠθικὴ πρωταρχικὴ σημασίαν ἔχει ὁ τύπος, ἐννοοῦμε ὅτι μόνον ἔτσι μπορεῖ νὰ μορφωθεῖ ἐντὸς τοῦ ἀνθρώπου ἕνα εὐτακτὸ ψυχικὸν σύμπαν. Ὅταν δηλ. ὁ ψυχικὸς κόσμος κινεῖται μὲ ἐκ τῶν προτέρων θεθέντας νόμους. Μὲ τὴν τέτοιον εἶδος περιχαράκωσις τοῦ χαώδους ἐσωτερικοῦ ψυχισμοῦ, ἀνδρώνεται μιὰ ὄντοτης, δυναμώνει, ὀρθοτομεῖται, ὀργανώνεται, παίρνει ἕνα νόημα, φωτίζεται. Ὑψώνεται ὅπως ὑψώνεται ἡ στάθμη τῶν ὑδάτων, ὅταν φράσσωνται τὰ περάσματά τους. Τότε μέσα ἀπὸ τὴν ἀναγκαιότητα τῆς τάξεως αὐτῆς, πηγάζει γνήσια ἢ ἐλευθερία (ἢ

πραγματική, ή ιστορική —άλλη δὲν ὑπάρχει). Τοὺς νόμους αὐτοὺς τοὺς θέτει ὁ Θεός, ἡ ὁμάδα ἢ τὸ άτομο τὸ ἴδιο (ὅταν σαλέψει ὁ ἐσωτερικὸς ψυχικὸς κόσμος γιὰ λόγους παθολογικοὺς τὸ ἄρρωστο άτομο πάλι θέτει περιορισμούς, καὶ μάλιστα παράφορα καὶ ἀπεγνωσμένα). Μὲ νομοθέτη τὸ Θεό, οἱ περιοριστικοὶ κανόνες ἀποκτοῦν ὑπέρτατο κύρος, καὶ κυριαρχεῖται τὸ ἐσωτερικὸ στερέωμα ἀπὸ μιὰν ὑψηλὴν ἁρμονία.

“Ὅταν ὑπάρχει ἐσωτερικὸ, καλὰ ὠργανωμένο ἠθικὸ σύμπαν, τότε ἠθικὴ κρίση δὲν ὑπάρχει μὲ κανέναν τρόπο. Οὔτε ὑπάρχει ἠθικὴ κρίση ὅταν ἓνα άτομο κινεῖται βάσει ἄλλης νομοθεσίας. Γιὰ ἠθικὴ κρίση πρέπει νὰ μιλάμε, μόνον ὅταν ὑπάρχει διασάλευση τῆς ἐσωτερικῆς εὐταξίας. Ἄς σημειωθεῖ ἡμῶς ἐδῶ, ὅτι μπορεῖ ὁ ἠθικὸς κόσμος ἐνὸς ἄλλου ατόμου νὰ κινεῖται βάσει ὀλιγωτέρων διατάξεων —ὠρισμένες δηλ. ἐκδηλώσεις νὰ μὴ τίς ὑπαγάγει στὴν νομοθεσία τοῦ ἠθικοῦ κώδικος. Καὶ πάλι δὲν πρόκειται γιὰ ἠθικὴ κρίση. Ἄρκει ἡμῶς νὰ εἶναι τόσο οἱ νόμοι, ποὺ νὰ μποροῦν νὰ κινήσουν ἓνα ἠθικὸ σύμπαν. Ἔτσι ὥστε νὰ μποροῦν νὰ ὀργανώσουν τὴν ἠθικὴ ζωὴ στὶς θεμελιώδεις ἐκδηλώσεις της —στὴν οὐσία, οἱ αὐτοπεριορισμοὶ νὰ εἶναι ἀρκετοὶ γιὰ νὰ κατασιγάσουν τὸ αἰσθημα τῆς ἐνοχῆς ἀπὸ ὅπου κι’ ἂν προέρχεται.

“Ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, ἓνα ἠθικὸ παράγγελμα ἔχει δύο χαρακτηριστικὰ : α) τὸν τύπο καὶ β) τὸ περιεχόμενο. Καὶ ἐνῶ σημασία στὴν ἠθικὴ ζωὴ ἔχει ὁ τύπος, δηλ. τὸ γεγονὸς τοῦ αὐτοπεριορισμοῦ, ἐν τούτοις, ἀπ’ αὐτοὺς ποὺ ἀκολουθοῦν τὰ παραγγέλματα λογαριάζεται τὸ περιεχόμενο. Καὶ γιὰ νὰ δικαιολογηθεῖ ὑπάρχει πάντοτε μιὰ («ἐρμηνεία») (ὁ πιὸ ἀπλοϊκὸς ὅσο καὶ ὁ πιὸ περίπλοκος νοῦς ἐφησυχάζει μὲ μιὰν «ἐρμηνείαν»). Καὶ ὅταν μὲ τὴν ἀλλαγὴ τῶν ἱστορικῶν συνθηκῶν ἡ ἐρμηνεία δὲ βρίσκει πρόσφορο ἔδαφος, ἐγκαταλείπεται τὸ ἠθικὸ πρόσταγμα. Ἀλλὰ ἔτσι ἐγκαταλείπεται καὶ ὁ ἀνασχετικὸς μηχανισμὸς τῆς ἠθικῆς, ὁ αὐτοπεριορισμὸς, ποὺ εἶναι ἡ οὐσία της. Καὶ ἡ πρόοδος τῆς γνώσεως μὲ τὴν ἐπιστήμη καὶ τὴν ἐπικοινωνία μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων, δηλ. τὸ πνεῦμα τὸ σοφιστικὸ τῶν ἀστικῶν σχηματισμῶν, διέσπασε τὶς ἠθικὰς ἐννοιες, διέσπυρε τὶς ἐρμηνεῖς τοὺς καὶ φάνταξαν ἀνόητοι καὶ οἱ τύποι τοὺς 4.

4. ΑΠΑΓΟΡΕΥΤΙΚΗ ΕΝΤΟΛΗ ΚΑΙ ΚΑΘΑΡΟΤΗΣ ΤΗΣ ΚΑΡΔΙΑΣ

Εἴπαμε πὼς μὲ τὸν αὐτοπεριορισμὸ μπαίνει μιὰ τάξη στὸ ἐσωτερικὸ σύμπαν τοῦ ἀνθρώπου. Βεβαίως, ὅσο πιὸ ἀντίμαχος εἶναι οἱ δυνάμεις, ποὺ πηγαίνουν νὰ τιθασευθοῦν, τόσο ὀξύτερα καὶ τόσο δριμύτερα ἐγείρονται τὰ ἠθικὰ προβλήματα καὶ τόσο πιὸ ἔντονος πέφτουν ἐπάνω τους οἱ ἀνταίγιες ἀπὸ μεταφυσικὲς ἀγωνίες γιὰ τὸ νόημα τοῦ ἠθικοῦ ἀγωνίσματος. Ἄλλοιῶς, στὰ χαμηλὰ στρώματα τῶν υποτονισμένων συνειδήσεων, ὅπου τὸ ἠθικὸ παράγγελμα τηρεῖται ἀπὸ ἀδυναμία, δὲν υφίσταται ὁ ἠθικὸς ἀγώνας. Ὁ Ἀπολλώνιος ὁ Τυανεὺς ἐπέβαλε στὸν ἑαυτὸ του πέντε χρόνια σιωπῆς. Ἄν δὲν εἶχε ἐσωτερικὲς δυνάμεις ἰσχυρὲς δὲν θὰ τὸ ἄντεχε.

Σχετικὰ μὲ τὸν αὐτοπεριορισμὸ, ποὺ ἀποτελεῖ οὐσιώδη τύπο τῆς ἠθικῆς, πρέπει νὰ σημειωθεῖ πὼς μὲ τὴν πρόοδο τοῦ πολιτισμοῦ πῆρε διαφορτικὲς μορφές. Γενικὰ εἶναι σκληρὸς σὲ χαμηλὴ πνευματικότητα, ἐλαστικώτερος σὲ ὑψηλότερο ἐπίπεδο πνευματικότητος. Ὁ Ἰεχωβά ἔδωσε τὶς δέκα ἐντολές. Ἀπ’ αὐτὲς οἱ ὀκτὼ ἀρχίζουσιν ἀρνητικὰ μὲ τὸ «οὐ». Ἀρκοῦσε ἡ τήρηση τοῦ «οὐ» γιὰ νὰ τὰ ἔχει ὁ πιστὸς καλὰ μὲ

τὸν Θεό του. Ὁ Χριστὸς ἀντιπροσωπεύει πνευματικώτερη ἠθική. «Ἐκούσατε ὅτι ἐρρήθη τοῖς ἀρχαίοις, οὐ μοιχεύσεις. Ἐγὼ δὲ λέγω ὑμῖν ὅτι πᾶς ὁ βλέπων γυναῖκα πρὸς τὸ ἐπιθυμῆσαι αὐτῆς ἤδη ἐμοίχευσεν αὐτήν ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτοῦ». (Ματθ. Ε. 27). Διότι «μακάριοι οἱ καθαροὶ τῇ καρδίᾳ». Ἡ ἱστορία δὲν ἐξήντησε ὅλα τὰ ἠθικά ἀποθέματα τῶν παραγγεμάτων τῆς ἠθικῆς τοῦ Χριστοῦ. Γιατὶ οἱ μεγάλες ομάδες δὲν ἔφτασαν ἀκόμη στὸ ἀρμόδιο πνευματικὸ ἐπίπεδο. Ἐνῶ στίς προχριστιανικὲς θρησκείες ἀρκοῦσε ὁ ἱεροτελεστικὸς καθαρισμὸς, ἢ ἔστω ἡ κατὰ τὸν τύπο τήρηση τῆς ἀπαγορευτικῆς ἐντολῆς, στὴν ἠθική τοῦ Χριστοῦ λογαριάζεται μόνον ἡ καθαρὸτης τῆς καρδίας. Βεβαίως, οἱ καθαροὶ καὶ οἱ τυπικὲς ἀπαγορεύσεις εἰσεχώρησαν καὶ στὴν ὀργανωμένη Ἐκκλησία. Τοῦτο εἶναι μία ἐπιβίωση στοιχείων προχριστιανικῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεως, διότι ἱστορικά οἱ ομάδες δὲν ἐδιαφοροποιήθησαν σὲ ἄτομα ὅσο ἀπαιτεῖ ἡ ἠθική τοῦ Χριστοῦ. Ἄς λάβει κανεὶς ὑπ' ὄψη του, ἐν προκειμένῳ, καὶ τὴν ἀνάγκη γιὰ ὀργάνωση, ποὺ συνθλίβει τὴν ἀτομικὴ προαίρεση. Ἡ ἠθική τοῦ Χριστοῦ κάνει δυνατὴ καὶ ἐν συνεχείᾳ προὑποθέτει μιὰ βαθεῖα ἐσωτερικὴ μεταβολή. Πρᾶγμα ποὺ δὲν ἀπαιτοῦσε ἡ παλαιὰ ἠθική. Βεβαίως, δὲν πρόκειται περὶ ἐντελῶς ἄλλων πραγμάτων. Εἶναι ἡ ἴδια ἡ ἀνάγκη τοῦ αὐτοπεριορισμοῦ, τῆς ἐξιλιώσεως, τῆς ἀποσείσεως τῆς ἐνοχῆς. Μόνον ποὺ προϊόντος τοῦ χρόνου γίνεται οὐσιαστικώτερη, πνευματικώτερη.» Ἐχομε μιὰν ἀόριστην ἰδέαν πὼς τὸ ταμποῦ τῶν ἀγρίων τῆς Πολυνησίας δὲν μᾶς εἶναι τόσο ξένο, ὅσο εἴμαστε διατεθειμένοι νὰ τὸ πιστέψουμε στὴν ἀρχή..... πὼς ἡ ἐξήγηση τῆς ἰδιαίτερης φύσεως τοῦ ταμποῦ μπορεῖ νὰ διαφωτίσει τὴν σκοτεινὴν καταγωγὴ τῆς δικῆς μας «κατηγορικῆς προσταγῆς» (S. Freud) ⁵.

5. Η ΑΝΤΑΜΟΙΒΗ ΤΗΣ ΗΘΙΚΗΣ

Εἶπαμε πὼς μὲ τὸν αὐτοπεριορισμὸ μπαίνει μιὰ τάξη στὸ ἐσωτερικὸ σύμπαν τοῦ ἀνθρώπου. Οἱ θρησκείες ἰσχυρίζονται ὅτι αὐτὴ ἡ τάξη δὲν εἶναι παρὰ ὁ θεῖος νόμος, ἡ θεία βούληση. Πάντως ἡ τάξη καθ' ἑαυτὴ εἶναι ἓνα εἶδος «σωτηρίας». Καὶ εἶναι τόσο βαθύτερο τὸ αἶσθημα τῆς σωτηρίας, ἀφαρπάζει τόσο πιὸ πολὺ σύμπασα τὴ συνείδηση, ὅσο ὑπάρχει ἡ αἶσθησις ὅτι ἡ ἀνθρώπινη συνείδηση συντονίζεται μὲ τὸ θεῖο καὶ αἰώνιο νόμο τοῦ καλοῦ. «Δὲν ὑπάρχει γιὰ τὸν ἄνθρωπο καμμιά ἄλλη σωτηρία ἀπὸ τὴν παραλαβὴ πραγματικῶς ἠθικῶν ἀρχῶν στὴ σκέψη του» (Kant) ⁶. Ἡ σωτηρία ὅμως στίς θρησκείες παίρνει ἓνα νόημα ὑπερβατικὸ, ποὺ ἐξαίρει βεβαίως ἔτι περαιτέρω τὸν ἄνθρωπο, εἰσάγει ὅμως ταυτοχρόνως καὶ τὴν λογικὰ ἐπικίνδυνη ἰδέαν τῆς συναλλαγῆς. Ἡ ἰδέαν τῆς ἀνταμοιβῆς, ποὺ θεμελιώνει κάθε θρησκευτικὸν τύπου ἠθική, φαίνεται ὅτι εἶναι ἀξεχώριστη ἀπὸ τὴν ἠθικὴν πράξη. Ὁ Ἰὼβ ἀνταμείφθηκε μὲ ὑλικά ἀγαθά. Καὶ ὁ Πλάτων θεωρεῖ τὴν ἀνταμοιβὴ οὐσιῶδες παρακολούθημα τῆς ἠθικῆς πράξεως. «Στὸ τέλος —λέγει στὴν «Πολιτεία», 613a— ὅλ' αὐτὰ θὰ τοῦ βγοῦν σὲ καλὸ, ἐνώσω ἀκόμα ζῆ ἢ μετὰ τὸν θάνατο. Κι' ὅμως τίποτα δὲν εἶναι αὐτά, οὔτε κατὰ τὸ πλῆθος, οὔτε κατὰ τὸ μέγεθος, μπροστὰ σ' ἐκεῖνα ποὺ περιμένουν.... μετὰ τὸν θάνατον» (καὶ 614a, 621d). Ὁ Kant δὲν δέχθηκε τὴν ἀνταμοιβὴ τῆς ἠθικῆς πράξεως, διότι θεώρησε ὅτι αὐτὴ ἔχει ἐσωτερικὴ αὐτάρκεια, ἐνῶ μὲ τὴν ἀνταμοιβὴ αὐτοαναირεῖται. Ὁ Νίτσε τῆς ἐπέτεθε μὲ ἀσυνήθιστη σφοδρότητα. Κι' ἐν τούτοις, ἡ καθαρὴ ἠθική τοῦ Kant εἶναι ἀπάνθρωπη. Τόσο, ποὺ προκάλεσε τὰ σκώμ-

ματα τῶν συγχρόνων του. Κι' ἄλλη μιὰ ἀποτυχία τῆς καθαρᾶς λογικῆς νὰ συλλάβει τὸ πολυεδρικό φάσμα τῆς ὑπάρξεως⁷.

Ἄν ἡ ἠθικὴ συμπεριφορὰ τοῦ ἀτόμου δὲν ἀποβλέπει στὴ δικαίωση, τότε δικαιώ- νεται τὸ κακό. Δηλαδή γίνεται παραδεκτὸς ὁ ὀριστικὸς θριάμβος τοῦ κακοῦ. Ὅλη ἡ πνευματικὴ δραστηριότητα τοῦ ἀνθρώπου εἶναι μάταιη. Ἄλλὰ τότε γιατί νὰ ὑπάρ- χει ἠθικὸς ἀγώνας ἀφοῦ ἡ αἰωνιότης ἀνήκει στὸ κακό ; Συνεπῶς δὲν μπορεῖ νὰ νοηθεῖ ἠθικὴ συμπεριφορὰ χωρὶς δικαίωση. Ἐφ' ὅσον μὲ τὴν ἠθικὴ του ὁ ἄνθρωπος ἐπι- βάλλει τὴν νομοθεσία τοῦ πνεύματος ἐπὶ τῆς νομοθεσίας τῆς φύσεως, πρέπει νὰ ὀλο- κληρωθεῖ τὸ ἔργο μέχρι πέρατος —μέχρι τῆς δικαιώσεως, τοῦ θριάμβου τοῦ πνεύ- ματος. Τοῦτο ἂς μὴν ἀποδεικνύεται (ἡ ἀπόδειξη εἶναι προῖον λειτουργίας ἐξωθητικῆς). Εἶναι ἓνα ἀξίωμα τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως, βάσει τοῦ ὁποίου αὐτὴ λειτουργεῖ. Μὲ τὴν ἀνταμοιβὴ ἐπισφραγίζεται ἡ νίκη τοῦ πνεύματος. Στὴν οὐσία δὲν πρόκειται γιὰ συναλ- λαγὴ —ἄλλο ἂν συχνὰ ἐκεῖ ξεπέφτει. Στὴν ἀρχὴ προσπάθησε τὸ πνεῦμα νὰ ὀλοκλη- ρωθεῖ ἐπὶ τῆς γῆς — ὁ Ἰεχωβᾶ ἐδικαίωσε τὸν εὐσεβῆ Ἰώβ, δίνοντάς του ὑλικά ἀγαθά. Ὅταν ἔγινε τέλος κατανοητὸ ὅτι αὐτὸ δὲν συμβαίνει στὴ γῆ, μεταφέρθηκε ἡ δικαίωση στὸν οὐρανό. Αὐτὴ τὴ λύση βρῆκε καὶ ἡ πλατεῖα ψυχὴ τοῦ Πλάτωνος σὰν μόνη, στὴν Πολιτεία του.

Ἔτσι, ἄλλωστε, λειτουργεῖ ἱστορικὰ τὸ ἠθικὸ παράγγελμα. Ὁ «ἡρωϊκὸς πεσ- σιμισμὸς» (Νίτσε, Καζαντζάκης) εἶναι ἓνα ἀμφιβόλου πολιτιστικῆς ἀξίας προνόμιον ὀρισμένων ἀτόμων. Ἡ ἐποχὴ μας, ποὺ εἶναι εὐαίσθητη στὴν γνωσιολογικὴ ἀλήθεια, ἂν δεῖ πὼς ἀλήθεια εἶναι τὸ ὅτι ὑπάρχει μόνο τὸ «μηδέν», τὸ «τίποτα», θὰ προτιμήσει νὰ θραύσει τὸ σκεῦος τῆς ζωῆς τῆς ἐπάνω στὸ φριχτὸ βράχο τῆς ἀλήθειας, παρὰ νὰ διαβιοῦ ὑπὸ τὸν μαυλισμὸν τοῦ ψεύδους. Τέτοιοι εἶναι ὁ ἔρωτας τῆς γνωστικῆς ἀλή- θειας στὴν ἐποχὴ μας. Ἐπικίνδυνος κατὰ τῆς ζωῆς, ὅπως επικίνδυνη κατὰ τῆς ζωῆς ἦταν ἡ ἄλλη ἀλήθεια τῶν ἀσκητῶν. Δὲν μπορεῖ ὅμως ὁ ἡρωϊκὸς πεσσιμισμὸς νὰ τῆς ἐξασφαλίσει καὶ τὴ «χαρὰ», τὴ στιγμὴ τοῦ συντριμμοῦ τῆς, ὅπως θέλουν οἱ εὐαγ- γελιστὲς τῆς. Ἄπ' αὐτὲς ὅμως τίς περιοχὰς λείπει τόσο πολὺ τὸ ὀξυγόνο, ποὺ θυ- μίζουσαν «συνθῆκες ἐργαστηρίου». Ἄλλωστε ἂς σκεφθεῖ κανεὶς πολὺ ἐπάνω σ' αὐτὸ ποὺ εἶπε ὁ Ντοστογιέφσκυ, σχετικὰ μὲ τὴν ἀλήθεια. «Ἄν μοῦ ἀποδείχνανε μαθημα- τικὰ ὅτι ἡ ἀλήθεια εἶναι ἔξω ἀπὸ τὸν Χριστό, θὰ προτιμοῦσα νὰ μείνω μὲ τὸν Χρι- στὸ παρὰ μὲ τὴν ἀλήθεια»⁸. Κι' ὁ Ντοστογιέφσκυ δὲν ἦταν ἓνας πιστὸς ἦταν ὁ ἄν- θρωπος ποὺ βασανίστηκε πολὺ μὲ τὸ πρόβλημα τοῦ Θεοῦ. Οἱ ἱστορικὲς ἔννοιες, ἐν πάσῃ περιπτώσει, δὲν εἶναι «καθαρές». Ἡ, τοῦλάχιστο ἡ μέχρι τώρα φιλοσοφικὴ δραστηριότητα ἀπέτυχε στὴν προσπάθειά τῆς νὰ τίς καθαρίσει.

6. ΗΘΙΚΗ ΤΗΣ ΟΜΑΔΟΣ ΚΑΙ ΗΘΙΚΗ ΤΟΥ ΑΤΟΜΟΥ

Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ὄν ἠθικόν. Στὴν ἠθικὴ του ὄντοτητα συνοψίζεται ἡ οὐσία του καὶ ἡ μοναδικότητά του μέσα στὸν κόσμον. Ὅταν μὲ τὸν Σωκράτη ἔγινε ἡ στροφὴ ἀπὸ τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν ψυχικὸν σύμπαν τοῦ ἀνθρώπου, πρό- βαλε ἀμέσως τὸ πρόβλημα τῆς ἀρετῆς. Μὲ τὴν ἠθικὴ ὁ ἄνθρωπος ὑποκαθιστᾷ τὸν ἀπολεσθέντα Παράδεισον τῆς ἀρμονίας τῶν ἐνστίκτων, μὲ μιὰν ἀρμονία πνευματικῆ. Μιὰν ἀρμονία ὅμως διस्पείτευκτη καὶ αὐτοαναϊρούμενη. Ἡ ἠθικὴ συντάσσει ὅλες

τις ψυχικές δυνάμεις και τις αίρει σὲ μιὰ τάξη· πάνω ἀπὸ τὴ φυσική, σὲ μιὰ πνευματική τάξη. Γι' αὐτὸ ἡ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου ἀπόκειται σ' αὐτήν. "Ὀλὴ ἡ θρησκευτική δραστηριότης τοῦ κόσμου τούτου, ἀποβλέπει στὴν ἠθικὴ τελείωση τοῦ ἀνθρώπου. Αὐτὴ εἶναι ἡ σωτηρία τῆς ψυχῆς τοῦ Εὐαγγελίου. Οἱ ἠθικὲς ἐπιταγὲς εἶναι κάτι παραπάνω ἀπὸ κανονιστικὲς ἀρχὲς κοινωνικῆς συμβίωσης. Ἄλλοιῶς θὰ ἦταν ἀρκετὸ τὸ ἔνστικτο, ὅπως συμβαίνει στὶς κοινωνίες τῶν ζώων. Ἡ θὰ ἦταν ἀρκετὴ ἡ ἐξωτερικὴ νομικὴ τάξη. Οἱ ἠθικὲς ἐπιταγὲς αἴρουν τὸν ἄνθρωπο πάνω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς ζωικῆς ὑπάρξεως καὶ τὸν προεκτείνουν πρὸς τὴν αἰωνιότητα τοῦ χρόνου καὶ τῶν ἀξιῶν. Ποτὲ δὲν θὰ μπορέσουμε νὰ ἀποδείξουμε τὴν ὑπαρξὴ τῆς αἰωνιότητος τῶν ἀξιῶν —θὰ παραμένουν γιὰ τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα μιὰ δυνατότητα. Παραμένει ὅμως ἡ προβληματικὴ τους, ποὺ ἀφαρπάζει τὸν ἄνθρωπο σὰν πύρινη γλῶσσα καὶ τὸν ταλαιπωρεῖ δημιουργικὰ. Εἶναι μιὰ ἐμβολὴ θείας οὐσίας μυστικῆς κι' ἀπροσδιόριστης, ὥστόσο παρούσας, ποὺ χαρακώνει τὴ φυσικὴ τάξη τοῦ σύμπαντος καὶ τὸ σημαδεύει ἀπελπιστικά. Μήπως ἡ νεώτερη φυσικὴ δὲν μᾶς παρουσιάζει τὸν ὑλικὸ κόσμο, καὶ συνεπῶς τὸ ἴδιο μας τὸ ὑλικὸ σῶμα, σὲ ἀμφίβολες δέσμες ἠλεκτρονίων, στὰ διάκενα τῶν ὁποίων ὀλισθαίνουν οἱ ριπὲς μεταφυσικῶν ἀνέμων;

Πρέπει ὅμως νὰ διαχωριστεῖ ἡ ἠθικὴ τῆς ομάδος ἀπὸ τὴν ἠθικὴ τοῦ ἀτόμου, μοιλονότι πάντοτε κάπου θὰ συγχλίνουν ἐπὶ τὸ αὐτό. Γενικὰ θὰ λέγαμε πὼς ἡ Παλαιὰ Διαθήκη περιέχει τὴν ἠθικὴ τῆς ομάδος. Γιὰ νὰ λειτουργήσῃ ὁ ὀργανισμὸς τῆς ομάδος στὸ ἠθικὸ ἐπίπεδο, χρειάζονται ἐπιταγὲς ποὺ μόνον ἡ ἐξωτερικὴ τήρησή τους εἶναι ἀρκετὴ, ἀφοῦ μόνον ἔτσι δὲν διασπᾶται, ἀλλὰ ἀντίθετα ἐνισχύεται, ἡ λειτουργικότητά της. Καὶ ἐπειδὴ ἡ διαφοροποίηση στὶς ομάδες, ὅπως τὴν προϋπέθετε ἡ ἠθικὴ τοῦ Χριστοῦ δὲν συνετελέσθη, ὁ Χριστὸς ἔμεινε συχνὰ παρεξηγημένος. Ἄκομη καὶ ἀπὸ τοὺς περὶ αὐτόν. «Ἦλθε γυνὴ ἔχουσα ἀλάβαστρον μύρου ἀρώδου πιστικῆς πολυτελοῦς, καὶ συντρίψασα τὸ ἀλάβαστρον κατέχευεν αὐτοῦ κατὰ τῆς κεφαλῆς» (Μαρκ. 14,3). «Οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ ἠγανάκτησαν λέγοντες· εἰς τί ἡ ἀπώλεια αὕτη; ἡδύνατο γὰρ τοῦτο τὸ μύρον πραθῆναι πολλοῦ καὶ δοθῆναι τοῖς πτωχοῖς». (Ματθ. 26, 7). Αὐτὸ λέγει ἡ λογικὴ διεργασία τῆς διδασκαλίας. "Ὅμως ὁ Χριστὸς δὲν ἦλθε νὰ φτιάσει καλογήρους τῆς ἠθικῆς. Ὁ Χριστὸς δὲν ἔβλεπε τὴ ζωὴ μὲ λογικοὺς τύπους. «Πάντοτε γὰρ τοὺς πτωχοὺς ἔχετε μεθ' ἑαυτῶν, ἐμὲ δὲ οὐ πάντοτε ἔχετε» ἦταν ἡ ἀπάντησή του. Καὶ ἡ ἀπάντησις αὕτη δὲ χωράει σὲ κανένα τύπο λογικῆς· χωράει ὅμως στὴν καρδιά. Παρεξήγησε καὶ ὁ Ἱερὸς Αὐγουστίνος τὴν ἔννοια τῆς ἀμαρτίας. «Δὲν εἶναι κανεὶς ἀναμάρτητος ἐνώπιόν Σου, οὔτε αὐτὰ τὰ βρέφη, ποὺ ἀριθμοῦν μιᾶς ἡμέρας ζωῆν.... εἰς τὰ παιδιὰ ἀθάνα εἶναι ἡ ἀδυναμία τῶν ὀργάνων των, ἀλλ' ὄχι καὶ ἡ ψυχὴ των... ὥστε ἐκεῖνο, ποὺ ἐξύμνησες Σὺ ... ὅταν εἶπες "Ἄφετε τὰ παιδιὰ ἐλθεῖν πρὸς με ...)" εἶναι ἀπλῶς καὶ μόνον συμβολισμὸς ταπεινοφροσύνης»⁹.

"Ὅταν ἀκοῦμε γιὰ ἠθικὴ κρίσις, ἓνα μεγάλο μέρος ὀφείλεται σὲ τέτοιου εἶδους παρανοήσεις, σὲ ὀρισμένες τυπικὲς διαστάσεις τῶν πράξεων πρὸς τὶς ἀφηρημένες ἀρχές. (Εἰς τὴν βᾶσιν τοῦ εὐαγγελίου — λέγει ὁ Berdyaev¹⁰ — κεῖται μιὰ ἀνήσυχος φροντίς περὶ τοῦ ζῶντος ὄντος καὶ οὐχὶ περὶ τοῦ ἀφηρημένου ἀγαθοῦ). Αὕτη ἡ πλατεῖα ὄρασις δὲν κατεκάλυψε ἀκόμα τὶς μεγάλες ομάδες τῆς ἱστορίας. Ἡ σύλληψις τῆς ἔννοιας τοῦ «ζῶντος ὄντος», καὶ ἡ τοποθέτησις αὐτοῦ μέσα στὸν πυρῆνα τῆς ἠθικῆς, ἀπαιτεῖ εὐαίσθητες καὶ βαθειὰ καλλιεργημένους συνειδήσεις. Ἄλλὰ καὶ ἓνα

ειδικό ιστορικό κλίμα. Είπαμε πώς η ήθικη του Χριστού απαιτεί μίαν έσωτερική μεταβολή, που πραγματοποιείται μόνον με τόν έσωτερικό άτομικό άγώνα του ανθρώπου. Και με τις προϋποθέσεις που θέτει ο Πλάτων στην έβδόμη έπιστολή του : Τότε μόνο «γεννιέται μέσα στην ψυχή ένα φώς, που μόνο του πιά τρέφει τόν έαυτό του...» Έπειδή όμως η ώργανωμένη θρησκεία έπείγεται να καλύψει τόν χώρο που πρέπει ή άτομική έξαρση να καλύψει, άρκέσθηκε στο δόγμα τής θείας χάρης. Τοϋ δι' έπιφοιτήσεως έσωτερικού φωτισμού. Το πρόβλημα όμως τής με προσωπικό άγώνα άτομικής τελειώσεως παραμένει.

Όστόσο, ή ιστορική διαδικασία άπελευθερώσεως του άτόμου από τά δεσμά τής ομάδος δέν είχε εύτυχαίς καταλήξεις στον ήθικόν τομέα. Έ άστική έποχή έδημιούργησε τά ήθικά προλεταριάτα. Για να δημιουργηθεί τó άτομο δέν είναι άρκετή ή άπελευθέρωσή του. Χρειάζεται και ή συνδρομή θετικών παραγόντων. Και πάνω άπ' όλα ο φυσικός προικισμός του με ένα πνευματικό βάθος. Πράγμα που ή φύση φειδωλεύεται. Το άστικό άτομο, τó όποιο έχει σπάσει τούς δεσμούς του με τó ομαδικό πνεύμα, χωρίς να άρθει στην περιωπή του άτόμου, έχει άπεμπολήσει τις έντολές τής ομάδος, χωρίς στο μεταξύ να έχει διαμορφώσει την προσωπική του ήθικη ιδεολογία. Κι' έτσι μένει ήθικά μετέωρο, χωρίς ήθικη. Τά ομαδοποιημένα άτομα έχουν κοινούς συντελεστές τις συγκεκριμένες έντολές τής ομάδος. Το άτομο όμως τó άπελεύθερο, που δέν μπόρεσε να δημιουργήσει δικούς του συντελεστές άποτιμήσεως, έμεινε χωρίς κανένα συντελεστή. Όποτε για να συμπήξουν κοινωνία τέτοια άτομα, ύποχωρούν έσωτερικά, ώσπου να βρούν μια κοινή άφετηρία έκκινήσεως. Και τέτοια άφετηρία σέ τέτοια άτομα είναι μόνο τó «μηδέν», τó «δία έπιτρέπονται» ή κάπου εκεί κοντά. Τέτοιες ομάδες δημιουργεί ή άστική έποχή — δημιουργεί δηλαδή, μάζες. Έτσι, ή μεγάλη προσδοκία τής δημιουργίας άτόμων άκυρώνεται. Γιατί και όσα πραγματικά άτομα δημιουργεί, χάνονται μονήρη μέσα στην έρημο τής άσυνενοησίας. Τοϋτο άποτελεί μια από τις μεγαλύτερες άπογοητεύσεις που μάς έπιφύλαξε ή ιστορία.

Άν αυτό σημειωνότανε στην άστική έποχή, ο Μάρξ θά ήταν ικανοποιημένος, που αυτός άπεκάλυψε τά διαλεκτικά τερτίπια τής ιστορίας, όπου με την αναπόφευκτη μεταβολή του κοινωνικού συστήματος, θά έπραγματοποιείτο ή ήθικη έξαρση του άτόμου, στη νέα κοινωνία που εύαγγελίστηκε. Κρίμα όμως —για να παραφράσουμε μια γνωστή φράση του Ένγκελς¹¹— που δέν έζησε για να ιδεί με τά ίδια του τά μάτια, πώς είναι δυνατό, χωρίς να άντιληφθοϋμε («ρότον κτιστών ή ήχον») και ξεκινώντας με τις άγιότερες προθέσεις να βρεθοϋμε εν μέσω ενός μεσαιωνικού ομαδισμού. Έτσι, οι άπογοητεύσεις για τις όποιες μιλήσαμε έρχονται από όλες τις προσπάθειες του ανθρώπου να βελτιώσει την ιστορική του μοΐρα.

Μήπως όμως ζητούμε πράγματα που δέν γίνονται ; Μήπως δέν μπορούμε και δέν επιτρέπεται να άποτινάξουμε τή σφραγίδα τής άγέλης από τó κούτελό μας ; Μήπως τó άνυσμα του πολιτισμού μας κρύβει μέσα του αυτή τή φριχτή άντινομία ; Τότε που θά σταθοϋμε ; Πουθενά. Γιατί ή ιστορία δέν στέκεται. Τά εύτυχη σημεία τής ίσορροπίας φαίνεται πώς βρίσκονται στα περάσματα του ιστορικού έκκρεμοϋς από τó ένα άκρο στο άλλο. Είναι κάτι στιγμές στην ιστορία και στο άτομο άνεπίγνωστες, χαμένες, που πραγματοποιούνται λίγο προτου προφτάσει ή σοφιστική λογική να

επεξεργαστεί τὸ ὕλικό της καὶ νὰ ἐξωθήσει τὸ ἐκκρεμές στὰ ἄκρα.

Ὅταν θὰ δημιουργηθεῖ τὸ ἀτομικοποιημένο ἄτομο, τὸ καθένα θὰ ἔχει τὶς δικές του ἀποτιμήσεις βάσει δικοῦ του κώδικα, οἱ ὁποῖες βεβαίως εἶναι ἀξιοσεβαστες. Ὡστόσο, τί θὰ γίνῃ χωρὶς κοινὰ κριτήρια, ἀφοῦ αὐτὰ τὰ τελευταῖα, μόνο τὸ ὁμαδικὸ πνεῦμα ἔχει τὴ δύναμη νὰ τὰ ἐπιβάλλει ; Ὁ Νίτσε ποῦ ἔχει ξεστομίσει τόσο τρομερὰ λόγια, εἶπε καὶ τοῦτο. « Ἡ διάλυση τῆς ἠθικῆς (καὶ ἔννοεῖ τὴν ἠθικὴ τῆς ὁμάδος, ποῦ δὲν ἀντέχει στὸν αἰῶνα τῆς λογικῆς καὶ τοῦ ἀτόμου) ὀδηγεῖ, σ' ἕτι ἀφορᾷ τὶς πρακτικὲς τῆς συνέπειες στὸ ἀτομικὸ ἄτομο καθὼς καὶ στὴ διαίρεση τοῦ ἀτόμου σὲ πολλαπλότητες —ἀστασία ἀπόλυτη». Καὶ συνεχίζει : « Γί' αὐτὸ κι' εἶναι ὅσο ποτὲ ἀπαραίτητος ἓνας σκοπὸς καὶ μιὰ ἀγάπη, μιὰ καινούργια ἀγάπη»¹². Ὁ ἴδιος ὁ καταλυτὴς τῶν εἰδώλων, διαβλέπει τὴν ἀνάγκη γιὰ καινούργια εἶδωλα :

7. Η ΗΘΙΚΗ ΤΩΝ ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΕΝΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΩΝ

Στὶς κοινωνίες, ποῦ τὸ ἰδεολογικὸ τους ὑπόβαθρο δὲν ἔχει ἀκόμα πῆξει σὲ ὠρισμένα σχήματα, δηλ. στὶς κοινωνίες, ποῦ βρίσκονται στὸ στάδιο τῆς πολιτιστικῆς ἀνελιξέως, μέσα στὴν ὁμαδικὴ τους ψυχὴ συμβαίνουν σημαντικὲς τεκτονικοῦ τύπου μεταβολές. Τὶς συνέχει δημιουργικὸς οἶστρος, ὅπου οἱ ἰσχυρὲς προωθητικὲς δυνάμεις μεταλλάσσουν τὴν ἀνηθικότητα (τὴ βάρβαρη ἀνηθικότητα) σὲ ἠθικὴ. Ἀλληλομάχονται σὲ σκληρὸ ἀγῶνα ἡ ἠθικὴ μὲ τὴν ζωώδη ἀνηθικότητα. Ἀλλὰ ἡ ἀνηθικότης αὐτῶν τῶν ἐποχῶν ἔχει ἓνα χαρακτῆρα γόνιμο, ὄχι στεῖρο. Εἶναι καταστάσεις ἐσωτερικῶν μεταστοιχειώσεων. Τότε εἶναι ποῦ ἡ ἠθικὴ σὰν ὑψηλὸ ἰδανικὸ ξεχορμίζει μέσα ἀπὸ τὴν ἀβυσσαλέα ψυχὴ αὐτῶν τῶν κοινωνιῶν. Ἀπὸ μιὰ ψυχὴ φρέσκια, μὲ ρωγμὲς καὶ ἀνοίγματα καὶ θεοβάδιστα περάσματα¹³. Ἡ ἰδανικὴ ὀργάνωση αὐτῶν τῶν κοινωνιῶν ἀρχίζει ἀπὸ τὴν ψυχὴ τους, ἀπὸ μέσα τους¹⁴. Τότε ὑψοῦνται καὶ τὰ μεγάλα ἀναστήματα τῶν ἠθικῶν προσωπικοτήτων. Οἱ Ἑβραῖοι τῆς Ἐξόδου, αὐτὸς ὁ θεηλάτος λαὸς, ποῦ διῦλισε μέσα ἀπὸ τὴν εὐαίσθητη ψυχὴ του τοὺς πνευματικὸς χυμοὺς τῶν πολιτισμῶν τῆς Μέσης Ἀνατολῆς καὶ ἔδωσε τὶς συντεταγμένες τῆς ἠθικῆς ζωῆς τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ, ζητοῦσαν παράφορα τὸν λόγο τοῦ Θεοῦ γιὰ νὰ τοὺς ὀργανώσει ἐσωτερικά, νὰ μὴ τοὺς ἀφανίσει ἡ ἀνυδρὴ ἔρημος. Κι' ἔστειλαν τὸν Μωυσῆ πρὸς συνάντησιν τοῦ Θεοῦ. Καὶ ὁ Μωυσῆς ἔφερε τὸν λόγο τοῦ Θεοῦ, κι' ἀνάφλεξε τὸ κοινωνικὸ σῶμα μὲ δημιουργικὸ πυρετό¹⁵.

Ὅταν ὅμως ὅλη αὐτὴ ἡ ἐσωτερικὴ δύναμη ἀποτεθεῖ στοὺς θεσμοὺς καὶ στὶς ὠρισμένες ἀντιλήψεις καὶ πίστεις, καὶ μετασχηματιστεῖ ἡ ροικὴ δημιουργικὴ ψυχικὴ μᾶζα κατὰ τὶς —λίγο ὡς πολὺ— ἀρχικὲς προθέσεις, ἐπέρχεται ταυτοχρόνως καὶ μιὰ ἐσωτερικὴ ἐκτόνωση.

Ἡ ἀστικὴ κοινωνία εἶναι ἐξωτερικὰ ἄρτια ὀργανωμένη μὲ θεσμοὺς, δίκαιο, καταστατικὸς χάρτες κ.λ.π. Ἐτσι ἐξαφανίστηκαν μιὰ σειρά ἀπὸ ἐξωτερικὲς προκλήσεις πρὸς τὶς δημιουργικὲς ἐσωτερικὲς δυνάμεις —κι' αὐτὲς καταπίπτουν. Ἡ ἠθικὴ ζωὴ εἶναι συγκεκριμένη, ἀναφέρεται στὸ πρόσωπο καὶ στὶς προσωπικὲς σχέσεις. Ἡ ἀστικὴ ὀργάνωση εἶναι ἀφηρημένη. Ἡ δράση τοῦ «κακοῦ» δὲν συλλαμβάνεται ἀπὸ τὶς ἀτομικὲς ἠθικὲς συνειδήσεις, γιὰ νὰ δοκιμασθοῦν. Ἐπὶ παραδείγματι, στὶς ἀδιαμόρφωτες κοινωνίες ἡ ἀδικία καὶ ἡ ἀνηθικότης ἦσαν ἄμεσες. Τὶς ζοῦσε

μέ σφοδρὸ πάθος ὁ ἀδικούμενος καὶ ὁ ἀδικήσας ἦταν συγκεκριμένοι. Τώρα πολὺ ἀπὸ τὸ «κακὸν» προέρχεται ἀπὸ ἓνα τόσο περίπλοκο ὄργανισμὸς, ἀπὸ μιὰ τόσο ἀφηρημένη ὀργάνωση, ποὺ ὁ δρᾶστης εἶναι σχεδὸν ἀδιανόητος. Τότε ἡ εὐθὺνη ἦταν προσωπική, τώρα συλλογική· ὁ καλοπροαίρετος ἀδικημένος μπορεῖ νὰ σκεφτεῖ ὅτι ἴσως φταίει κι' αὐτός. Γιατί—ποῦ ξέρει—μέσα σ' αὐτὴ τὴν δυσθεώρητη μηχανή, ἴσως κι' αὐτὸς νὰ εἶναι ἓνα γρανάξι ποὺ συμβάλλει στὴν ἀνηθικότητα. Βεβαίως, ἡ εὐνομία δὲν καλύπτει ὅλο τὸ χῶρο τῆς ἠθικῆς. Ἡ ἠθικὴ συνείδηση ἐκτείνεται πέραν τῆς δικαιοσύνης. Ἐν τούτοις, τῆς ἀποστρεφεῖ πολλὰ σοβαρὰ προκλήσεις καί, κατὰ κάποιον τρόπο, ἀτροφεῖ.

Ἀπὸ μιὰν ἄλλη ἄποψη, ἡ καλὰ ὀργανωμένη κοινωνία, ὅπως εἶναι ἡ ἀστική, καὶ ἰδιαίτερα ὁ ἐντατικὸς ρυθμὸς τῆς, πιέζει πολὺ τὸν ψυχικὸ κόσμον τοῦ ἀτόμου. Ὑπάρχουν πολλοὶ ἐξωτερικοὶ περιορισμοὶ καὶ πολλὰ πιέσεις, οἱ ὁποῖοι σὰν ἀπρόσωποι ἐπηρεάζουν μὲ μιὰ στυγνὴ καὶ ἀγονη ψύχρα τὸν ἐσωτερικὸν κόσμον. Ἀντίθετα ἀπὸ ὅτι συνέβαινε στὶς ἀγροτικῶν τύπου κοινωνίες. Ὅποτε τὸ ἄτομον, ἀπὸ οἰκονομικὰ δυνάμειον, δὲν ἐπιδέχεται καὶ τοὺς ἐσωτερικοὺς περιορισμοὺς τῶν ἠθικῶν ἐπιταγῶν, καὶ ἐπειδὴ αὐτοὺς τοὺς ἔχει στὸ χέρι του, τοὺς ἐγκαταλείπει. Ἐτσι, σημειώνεται μιὰ ἀποψίλωση ἀπὸ ἠθικὰς ἀρχὰς καὶ τελικὰ μιὰ ἐσωτερικὴ ἐρήμωση. Δεδομένου ὅτι καὶ μ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἡ ἐξωτερικὴ ὀργάνωση παραμένει—καὶ μάλιστα ἔτσι ἴσως εὐδοκιμεῖ. Στὴν ἀπόρριψη δὲ τῶν ἠθικῶν περιορισμῶν συμβάλλει καὶ ἡ ἐλαττωμένη ἀντίσταση τοῦ ἀτόμου, λόγῳ τῆς ἐξαφανίσεως τοῦ προσώπου του, ὅπου θεμελιούται ἡ αἴσθησις τῆς εὐθύνης, μέσα στοὺς πολυάνθρωπους ἀστικούς σχηματισμοὺς. Μέσα στὴ γιγαντιαία ἀστικὴ ὀργάνωση ἐξαφανίζεται ὁ ἄνθρωπος σὰν προσωπικότητα, γίνεται ἓνα μόριον. Στὴ δημοκρατία εἶναι ἴσος μὲ μιὰ ψῆφον, στὸ στρατὸ ἴσος μὲ ἓνα τουφέκι, στὶς κοινωνικὰς εἶναι ἴσος μὲ ἓνα εἰσιτήριον, τέλος, ἓνας ἀριθμὸς τῆς στατιστικῆς. Αὐτὰ σημαδεύουν τὴν ὑπαρξή του στὴ σύγχρονον ὀργάνωση. Ἐὰν δὲν διαθέτει τὰ παραπάνω «προσόντα» εἶναι ἀχρηστος, ἀλλὰ κι' ἂν τὰ διαθέτει, ἀσήμαντος. Μὲ τὸν ἐξαφανισμὸ τοῦ προσωπικοῦ στοιχείου, ἀποδυναμώνεται καὶ ἡ αἴσθησις τῆς προσωπικῆς εὐθύνης ἐναντι τῆς κοινωνίας. Ἡ ὁποία ἀντανάκλα καὶ ἐπὶ τῆς εὐθύνης ἐναντι τοῦ Θεοῦ. Καὶ ἡ αἴσθησις τῆς εὐθύνης εἶναι τὸ μεγάλο σχολεῖον τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως. Κάτι βαθύτερον θὰ εἶχε στὸ νοῦ του ὁ Ἄριστοτέλης, ὅταν, τὴ στιγμὴ ποὺ ὁ βασιλικὸς μαθητὴς του δημιουργοῦσε τὸ οἰκουμένικον κράτος, ἔλεγε πῶς ἡ πόλις δὲν πρέπει νὰ ἔχει παραπάνω ἀπὸ δέκα χιλιάδες πολῖτες, ὥστε ὁ ἓνας νὰ γνωρίζει τὸν ἄλλον κατὰ πρόσωπον. Ὁ Πλάτων τοὺς ἠθελε πέντε χιλιάδες.

8. ΟΙ ΠΛΑΚΕΣ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ

Ὅταν μιᾶμε γιὰ ἠθικὴ κρίση δὲν ἐννοοῦμε τὴν ὑπαρξὴ ἀνηθικότητος. Διότι ἀναφερόμεθα στὴν κρίση περὶ τὰ κριτήρια καὶ ὄχι περὶ τὴν ἐφαρμογὴ των. Ἴσως ἀπὸ ἄποψη «πράξεων» δηλ. ἠθικῶν παραστρατημάτων, οἱ σύγχρονες κοινωνίες νὰ εἶναι πιὸ ἠθικὰς, μὲ ὅποια παραδομὰ κριτήρια. Ἐὰν λάβει κανεὶς ὑπ' ὄψιν τοὺς ἠδύξημένον πληθυσμὸν καὶ τὴν τεράστια αὐξήσιον τῶν «συναλλαγῶν» μὲ ἄλλα ἄτομα (διότι ἐκεῖ ἐκδηλώνεται τὸ ἠθικὸν παράπτωμα) ἐν σχέσει μὲ τὸν ἀριθμὸν τῶν παραπτωμάτων, μπορεῖ νὰ βρεῖ μικρότερον ποσοστὸν, ἀπὸ τὰ ποσοστὰ τῶν κοινωνιῶν τῆς παραδόσεως¹⁶.

“Όταν μιλάμε για ἀνθρωπικότητα, σημαίνει ὅτι κρίνομε βάσει κριτηρίων ἠθικότητας. Τὸ ζήτημα ὅμως εἶναι ὅτι ὑπάρχει μιὰ κρίση στὰ κριτήρια ἠθικότητας. Καὶ μάλιστα ὄχι τόσο μὲ τὴ μορφή ἀμφισβητήσεων βάσει ἐπιχειρημάτων, ὅσο μὲ τὴ μορφή τῆς ἀδιαφορίας. Ἐξαφανίζεται δηλαδή ἡ κατηγορία τῆς ἠθικότητας ἀπὸ τὴν συνείδηση. Ὁ ἄνθρωπος μετατρέπεται ἀπὸ ἠθικὸ ὄν, ὄχι σὲ μὴ ἠθικὸ (γιατὶ αὐτὰ τὰ δυὸ συνυπάρχουν) ἀλλὰ σὲ «ἀθητικό» ὄν. Οἱ συνέπειες αὐτῆς τῆς διαδικασίας εἶναι φοβερές, φοβερότερες ἀπὸ τὴν ἀνθρωπικότητα, καὶ ἀποτελοῦν τὸν μέγιστο κίνδυνο τοῦ πολιτισμοῦ. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι οἱ μυστικὲς δημιουργικὲς δυνάμεις στερεοῦν. Ὁ ἄνθρωπος μετατρέπεται σὲ ἓνα κέλυφος. Πολλὲς λέξεις, ποὺ σημαδεύουν τὶς ἠθικὲς ἐκδηλώσεις ἐξαφανίζονται σιγά-σιγά ἀπὸ τὸ λεξιλόγιο. Χάνεται καὶ ἡ λέξη «ἀμαρτία» (ποῦ στὸν καιρὸ τῆς δικτατορίας ἀσύδοτα). Καὶ πολλὲς ἄλλες λέξεις ἔμειναν σκέλεθρα ἢ ρεζίλευτῆκαν, σὰν τοὺς παλαιούς εὐγενεῖς, ὕστερα ἀπὸ λαϊκὴ ἐπανάσταση. «Ὅταν ὅμως οἱ λέξεις χάσουν τὸ νόημά τους, οἱ ἀρτηρίες τοῦ κόσμου ἀδειάζουν ἀπὸ τὸ αἷμα τους»¹⁷. Οἱ πράξεις εἶναι ἠθικῶς ἄχρωμες. Ἐλλειψε τὸ «κλίμα» ποῦ εὐνοοῦσε τὸν προβληματισμὸ ἐπάνω στὸ καλὸ, στὸ κακὸ, στὴν ἀμαρτία. Ἐλλειψε, διότι στὴν ἀστική κοινωνία ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἐξασφαλισμένος ἐναντι τῶν μεταβολῶν τῆς τύχης καὶ ἡ τύχη πιὸ δύσκολα μεταβάλλεται. Ἐνῶ στὶς παλαιότερες κοινωνίες ἡ τροφή, ἡ ζωὴ, καὶ ἡ υγεία τοῦ ἀτόμου ἦταν κάθε μέρα ὑπὸ διαμφισβήτησιν. Ὅποτε ἔπρεπε χωρὶς ἀναβολὴ ἢ δυσμενὲς μοίρα νὰ ἐξίλειωθεῖ μὲ τὴν ἠθικὴ συμπεριφορά. Γιὰ νὰ νοιώθει τὸ ἀνασφαλὲς ἄτομο τοῦλάχιστο τὴν ἀσφάλεια τοῦ Θεοῦ. Ἐπειτα, ἔπεσαν καὶ οἱ προβολεῖς τῆς γνώσεως καὶ διερωτήθησαν οἱ ἄνθρωποι «γιατὶ αὐτὸ νὰ εἶναι κακὸ;» Ἐγίνε φανερὸ πὼς δὲν εἶναι εὐκόλος ὁ ἐντοπισμὸς τοῦ κακοῦ. Γιατὶ νὰ εἶναι κακὸς αὐτός, ποῦ γιὰ νὰ γίνει καλὸς χρειάζεται μιὰ χειρουργικὴ ἐπέμβαση στὸν λωβδ τοῦ ἐγκεφάλου του; Καὶ γιατί νὰ εἶναι καλὸς ὁ σεξουαλικὸς ἐγκρατῆς, ὅταν φθείρει τὸν ὄργανισμό του καὶ τοῦ δημιουργεῖ συμπλέγματα, ποῦ ἐκτρέφουν οὐσιαστικώτερο κακὸ ἀπὸ τὴν ἀθῶα παράβαση τῆς προγαμιαίας ἀποχῆς;

Βεβαίως, ἡ ἀπελευθέρωση ἀπὸ τὸν βασανισμὸ μιᾶς τυπολατρίας ἔστω καὶ νόμιμης, χαιρετίζεται μὲ χαρὰ. Διότι πολὺ βασανίστηκε ὁ ἄνθρωπος, πέραν ἐνὸς ὀρίου, χωρὶς λόγους, ἀπὸ ἓνα σωρὸ ἰδεοληψίες. Νὰ φανταστεῖ κανεὶς τὴν τυραννία τοῦ πρωτογόνου, ποῦ ἔπρεπε νὰ μετράει καὶ τὰ βήματά του, γιὰ νὰ μὴν ἐξοργίσει τὰ πνεύματα τοῦ ὀλέθρου. Καὶ ὁ ἀσκητισμὸς ἐταλαιπώρησε ἀφάνταστα τὸν ἄνθρωπο. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὅμως ἡ πλήρης ἀπελευθέρωση ἐρμῶνει ἐσωτερικὰ τὸν ἄνθρωπο. Σὲ ὅλες τὶς ἰδεολογίες (καὶ ὁ ἀπεμπολῶν τὰ ἠθικὰ κριτήρια ἔχει μιὰ ἰδεολογία) παρατηρεῖται μιὰ τάση πρὸς τὰ ἄκρα. Οἱ ἰδέες γεννιοῦνται ἀπὸ τὴν πολλὴ ψυχὴ καὶ πεθαίνουν ἀπὸ τὴν πολλὴ λογικὴ. Καὶ στὴν ἐσχάτη ταπείνωση ὁ πειρασμὸς (ἡ λογικὴ ἐν προκειμένῳ) καταμαρτυροῦσε στὸν Ἅγιο Φραγκίσκο τῆς Ἀσίζης ἰδιοτέλεια.

Τὸ χαρακτηριστικὸ τῶν συγχρόνων κοινωνιῶν εἶναι ὅτι μὲ ὅλα τὰ μέσα, ἀπὸ τὶς κυβερνήσεις ὡς τὸν τελευταῖο πολίτη, ἐπιδιώκουν τὴν ἀφθονία τῶν ἀγαθῶν. Αὐτὸ εἶναι τὸ μόνον «ἰδανικόν» τους, ποῦ «συνεπαίρνει» τὶς ψυχές. Τὸ ἴδιο βεβαίως ἐπιδίωκαν καὶ ὅλες οἱ προηγούμενες κοινωνίες. Ἀλλὰ δὲν τὸ μποροῦσαν. Καὶ τὸ γεγονός αὐτὸ δημιουργοῦσε πρόκληση γιὰ πνευματικὴ ὑποκατάσταση. Ὁ Ἰῶβ ἀπῆλαυσε τὰ ὑλικά ἀγαθὰ διότι ἦτο εὐσεβής. Τώρα ὁ παραγωγικὸς μηχανισμὸς δὲν ἀπαιτεῖ εὐσέβεια. Ἄρκει ἡ ὑποταγὴ σώματι σ' αὐτόν. Καὶ ἡ ἀστική κοινωνία, καὶ ἡ

κομμουνιστική (δηλ. οί πιδ διάφορες ιδεολογικά) αποβλέπουν στήν άφθονία τών άγαθών. Γεγονός πού θά τις κάνει στό μάκρος του χρόνου νά συμπέσουν.

Είμαι παρατηρημένο πώς μέσα στήν θρησκευτικότητα και ειδικά στήν ήθικότητα τών μεγάλων ομάδων, ύπάρχει ένα σοβαρό ποσοστό ιδιοτέλειας. Δηλ. προσωπικού διαφέροντος για έπιβίωση, για καλοτυχία, για εύνοϊκή στροφή τής μοίρας. Μέγα μέρος λοιπόν αυτού του ένδιαφέροντος ικανοποιείται στήν άστική κοινωνία με άλλα μέσα. 'Επί παραδείγματι δέν χρειάζεται πλέον πίστη και ήθικη συμπεριφορά για νά εύδοκήσει ο Θεός νά καρποφορήσει ή γή' άρκοϋν τά λιπάσματα, οί άρδεύσεις και τά φυτοφάρμακα. 'Ετσι, ο χώρος ο συνειδησιακός, ο άφιερωμένος στήν ήθικη συμπεριφορά, συρρικνώνεται ολοένα και περισσότερο. 'Εκλείπει άλλη μιá σειρά από προκλήσεις για τήν ήθικη άσκηση. 'Ετσι παρατηρείται, όπως είπαμε, ένας ήθικος έκπρολεταρισμός τών ομάδων. Μετατρέπονται σε άστικές μάζες. 'Από τήν άλλη μεριά, τά προικισμένα άτομα, πού μπορούν νά δώσουν τόν τόνο τής ήθικής ζωής, όπως συνέβη μέχρι τώρα στήν ιστορία, βρίσκονται παραχωμένα κάτω από τó μεγαθήριο του άστικού μηχανισμού. Διότι ο Θεός δέν μιλάει πρós τις ομάδες, παρά μέσω τών ξεχωριστών ατόμων. 'Ο 'Ιεχωβά δέ μίλησε κατ' εύθειαν πρós τόν περιούσιο λαό του, αλλά μέσω του Μωυσώς : «Και έλάλησε Κύριος πρós Μωυσήν λέγων' λάλησον τοίς υίοις 'Ισραήλ». «Και έκάλεσεν αυτόν ο Θεός εκ του θρους λέγων' τάδε έρεΐς τῷ οίκῳ 'Ιακώβ και άναγγελεΐς τοίς υίοις 'Ισραήλ» ("Εξοδος ΙΔ, Ι, ΙΘ, 3).

'Ετσι, τά άτομα πού παίρνουν τά μηνύματα από τόν Θεό δέν μπορούν νά άκουστοϋν. Για νά άκουστοϋν πρέπει νά πλαισιωθοϋν από τόν άστικό μηχανισμό (διοικητική οργάνωση, τύπος, ραδιόφωνο, προβολή, ύποβολή, διαβολή). 'Ο άστικός μηχανισμός όμως δέχεται μόνο έξαρτήματα, όχι δημιουργικές έμβολές. 'Αλλά και οί άστικές μάζες έχουν τόσο σοφιστικοποιηθεΐ, πού όταν συγκρίνουν βγάζουν τόν έαυτό τους καλλίτερο, κι' ύστερα κρίνουν και κατακρίνουν. 'Ο José Ortega y Gasset, πού έδωσε διεισδυτικές παρατηρήσεις για τó νέο ιστορικό φαινόμενο τών άστικών μαζών, στο βιβλίο του «'Η 'Επανάσταση τών Μαζών»¹⁸ γράφει : «'Η μάζα συντρίβει από κάτω της κάθε τι πού είναι διάφορο, κάθε τι πού είναι έξαιρετικό, άτομικό, προικισμένο και έκλεκτό... ζούμε κάτω από τήν κτηνώδη αυτοκρατορία τών μαζών».

9. Η ΗΘΙΚΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΤΗΣ ΑΦΘΟΝΙΑΣ

«'Επικατάρατος ή γή έν τοίς έργοις σου.. έν ιδρώτι του προσώπου σου φαγή τόν άρτον σου» (Γένεσις Γ. 17, 19). 'Η κατάρα αυτή του Θεού ήταν προϋπόθεση δημιουργίας του πολιτισμού. Και ο πολιτισμός έφερε στήν έπιφάνεια τέτοια πλησμονή άγαθών, ώστε φαίνεται πώς μετέτρεψε τήν κατάρα σε εύλογία.

'Από τότε πού ο J. M. Keynes κυκλοφόρησε τó επαναστατικό για τήν οικονομική σκέψη βιβλίο του «Γενική θεωρία τής άπασχολήσεως κ.λ.π.», ή οικονομική θεωρία διεπίστωσε ότι για τις οικονομικά άνεπτυγμένες χώρες τó πνεϋμα τής λιτότητας είναι καταστροφικό, έμποδίζει τήν περαιτέρω προώθηση τής οικονομικής ανάπτυξεως. «Μιά αύξηση στήν τάση για κατανάλωση έχει ένδεχόμενο τήν ανάπτυξη τής επιχειρηματικής δραστηριότητας και τήν αύξηση τών επενδύσεων. Ηύξημένη κατανάλωση και ηύξημένες επενδύσεις συμβαδίζουν μάλλον παρά άντιμάχονται.

Αυτό το εκπληκτικό αποτέλεσμα λέγεται «παράδοξο τῆς λιτότητας». Είναι ένα παράδοξο, διότι στὰ νηπιαγωγεία μᾶς μάθαιναν πὼς ἡ λιτότης εἶναι πάντοτε ἕνα καλὸ πρᾶγμα... Καὶ τώρα ἔρχεται μιὰ νέα γενεὰ οἰκονομολόγων ποὺ μᾶς λέει πὼς... οἱ παλαιὲς ἀρετὲς εἶναι σύγχρονες ἀμαρτίες»¹⁹.

Τὸ σύνθημα εἶναι τοῦτο : ἂν θέλετε μεγαλύτερα εἰσοδήματα, ξοδέψετε γρήγορα αὐτὰ ποὺ ἔχετε. Ἔτσι οἱ ἄστοι ἔγιναν τὰ χαϊδεμένα παιδιὰ τοῦ ἀστικοῦ παραγωγικοῦ μηχανισμοῦ. Ἀφουγκράζεται ὁ μηχανισμὸς αὐτὸς τίς μύχιες ἐπιθυμίες τῶν καταναλωτῶν καὶ ἀμέσως τοὺς ἱκανοποιεῖ μὲ σωροὺς ἀγαθῶν. Καὶ μὲ μεγάλες, πολύχρωμες καὶ φωτεινὲς ἐπιγραφές, ποὺ μὲ ἐφιαλτικὲς διαλείψεις ἐκβιάζουν τὴν προσοχή, τοὺς φωνάζει : φάγετε καὶ τοῦτο, πίετε καὶ τὸ ἄλλο, γευτεῖτε καὶ τοῦτο, τώρα ἀμέσως, Do it now! Παίρνει ἀπὸ τὰ χέρια τῆς λαϊκῆς ὑφάντρας τὸ ὕφασμα, ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ λαϊκοῦ χειροτέχνη τὸ ἐργόχειρο, ἀπὸ τὸ στόμα τοῦ λαϊκοῦ τραγουδιστῆ τὸ τραγούδι. Καὶ τοὺς τὰ ἐπιστρέφει βιομηχανοποιημένα, ὁμοιόμορφα, ἀλλὰ περισσότερα καὶ φτηνότερα. Ἡ διαφορά τῆς τιμῆς καλύπτει τὴν πωληθεῖσα ἀτομικὴ ψυχὴ.

Τὰ προϊόντα γίνονται φτηνότερα, χάρις στὸν νόμο τῆς «παραγωγῆς κατὰ μᾶζες» (Production en masse). Αὐτὸ προϋποθέτει «κατανάλωση κατὰ μᾶζες». Καὶ τοῦτο μὲ τὴ σειρά του προϋποθέτει ὕπαρξη «μαζῶν» δηλ. πληθυσμοὺς ἔχοντας ὁμοιομορφία στὶς ἐπιθυμίες καὶ στὶς ἀνάγκες. Ἡ ἐντατικὴ διαφήμιση σφυροκοπεῖ τίς ἀτομικὲς προαιρέσεις τῶν καταναλωτῶν, ἐξαλείφει τοὺς ἀτομικοὺς διαφορισμοὺς καὶ τοὺς ὁμοιομορφοποιεῖ συμμέτρως πρὸς τὰ παραχθέντα προϊόντα. Ὁ βιομηχανικὸς τρόπος παραγωγῆς προκαλεῖ :

- α. Τὴν εὐκολία ἀποκτήσεως ἀγαθῶν μέσα στὴν κοινωνία τῆς ἀφθονίας.
- β. Τὴν ἐμφάνιση τεραστίων πληθυσμιακῶν συνόλων ὅπου τὸ ἄτομο ἐξαφανίζεται σὰν φυσικὴ μονάδα.
- γ. Τὴν μετατροπὴ τῶν πληθυσμιακῶν συνόλων σὲ μᾶζα ὅπου τὸ ἄτομο ἐξαφανίζεται σὰν πνευματικὴ μονάδα.

Τοῦτο ἔχει ἀντίστοιχες ἐπιπτώσεις στὴν ἠθικὴ τῆς κοινωνίας τῆς ἀφθονίας :

- α. Ἡ εὐκολία τῆς ἀποκτήσεως τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν ἀπομαραίνει τὰ ἠθικὰ κίνητρα καὶ τὰ ἀχρηστεύει.
- β. Ὁ ἠθικὸς ἀφανισμὸς τοῦ ἀτόμου μέσα στὴ μᾶζα τοῦ ἀποστερεῖ τὴν παιδευτικὴ αἴσθηση τῆς προσωπικῆς εὐθύνης.
- γ. Ἡ ἔξαρση τῶν ἰδιοτήτων τῶν μαζῶν, ποὺ ἐκτρέφει ὁ βιομηχανικὸς τρόπος παραγωγῆς, ἀχρηστεύει τὴν ἔφεση τοῦ ἀτόμου γιὰ διάκριση, ἀκυρώνει τὸ αἶσθημα τῆς μοναδικότητος καὶ τῆς ἀξίας, ποὺ δίνει τὸν τόνο τῆς προσωπικότητος.

Οἱ παραπάνω λόγοι εὐνοοῦν τὸν παραμερισμὸ τοῦ προβλήματος τῆς ἠθικῆς τοῦ τελειώσεως· τὸ ἠθικὸ ἀγώνισμα εἶναι ἀτελέσφορο μέσα σὲ μιὰ τέτοια κοινωνία μυθώδους πλοῦτου. Τὸ ἠθικὸ πρόβλημα δὲν λύεται, ἀλλὰ παραμερίζεται. Αὐτὴ, ἄλλωστε, εἶναι ἡ τύχη ὄλων τῶν μεγάλων προβλημάτων, ποὺ ἐκάστοτε ἀπασχόλησαν ἢ βασάνισαν τὴν ἀνθρωπότητα. Προβλήματα ἠθικὰ εἶχαν οἱ ἱστορικὲς ομάδες, διότι αὐτὰ τίς ὀργάνωναν ἐσωτερικὰ μέσα στὴν ἐξωτερικὴ ἀναρχία· προβλήματα ἠθικὰ εἶχαν καὶ ἔχουν τὰ ἄτομα, διότι ἔτσι ὀργανώνουν τίς βαθιεῖς τοὺς ἀνησυχίες· προβλήματα ἠθικὰ δὲν ἔχουν οἱ μᾶζες, διότι ἡ ἐσωτερικὴ τους ἐρήμωση εἶναι ὄρος γιὰ τὴ βίαιη ἐξωτερικὴ συγκρότησή τους σὲ πειθήνια καὶ ὁμοιόμορφη στρατιὰ καταναλωτῶν.

Ἡ μᾶζα, ὕψιστα κολακευμένη γιὰ τὴν ὑψηλή της θέση στὴν κοινωνία τῆς ἀφθονίας, κατακερματισμένη σὲ κενούς συβαρῖτες, πού κατ' εὐφημισμὸν λέγονται ἐλεύθερα ἄτομα, προσκαλεῖται νὰ συμμετάσχει στὴν ἀφθονία· καὶ κατακλύζει μὲ τὴν πλημμυρίδα της, πολυκατοικίες, δρόμους, πάρκα, γραφεῖα, θέατρα, ἀερογυαλιές, συγκοινωνίες κ.λ.π. Δὲν δέχεται τὴν ὑπεροχὴ τοῦ ἀτόμου, τῆς αὐθεντίας — τὴν αὐθεντία τῶν ἠθικῶν ἀρχῶν, τῶν ὑψηλῶν ιδεῶν, τῶν λεπτῶν διακρίσεων, τῶν θείων ἐνοράσεων : Αὐτὰ τὰ ἀγνοεῖ, τὰ ρεζιλεύει, τὰ φθείρει καὶ τὰ διαφθείρει μὲ τὴν στείρα καὶ ἀστείρευτη κριτικὴ της. Καὶ μόνο στὴ βία ὑποτάσσεται σιγῶσα καὶ ριγῶσα. Ἡθικὴ της εἶναι ἡ «ἀθητικότητα » της ²⁰.

Βεβαίως τὸ ὅτι χόρτασε ὁ ἄνθρωπος τὴν προαιώνια πείνα του δὲν εἶναι μικρὸ πρᾶγμα. Χιλιετηρίδων ἀπωθήσεις βγαίνουν στὴν ἐπιφάνεια ἀτόφιες καὶ ἱκανοποιοῦνται. Γι' αὐτὸ θὰ κρατήσῃ πολὺ αὐτὸ τὸ γιορτάσι. Ὁ κάθε ἀστὸς ἔχει τὴν τύχη τοῦ Χρεμύλου τοῦ Ἀριστοφάνους :

ΠΕΝΙΑ : *Γιὰ τὴ σωφροσύνη τους (τῶν φτωχῶν) τώρα λοιπὸν θὰ μιλήσω καὶ θὰ σὲ μάθω πὼς μαζύ μου κατοικεῖ ἡ σεμνότης, ἐνῶ ὁ πλούτος ἔχει χαρακτηριστικὸ τὴ διαφθορά.....*

ΧΡΕΜΥΛΟΣ : *Ἄλλὰ φθείρου καὶ μὴ γούξῃς
ἔτι μηδ' ὀτιοῦν.
Οὐ γὰρ πείσεις, οὐδ' ἦν πείσης.*

(Πλούτος, 563, 597)

10. ΗΘΙΚΗ ΤΗΣ ΑΣΤΙΚΗΣ ΕΠΟΧΗΣ

Ἡ ἐποχὴ μας δὲν φαίνεται νὰ εἶναι πιὸ ἀνήθικη ἀπὸ τις προηγούμενες. Ἰσως εἶναι πιὸ ἠθικὴ. Διότι ἡ ἀπελευθέρωση ἀπὸ τοὺς τύπους ἐπέτρεψε μιὰν εἰλικρίνεια. Ἀφοῦ παραδεχτοῦμε ὅτι κανεὶς ἀμαρτάνει καὶ «τῇ διανοίᾳ», μποροῦμε νὰ ποῦμε πὼς ὁ σύγχρονος ἀστὸς ἔχει ἀπλῶς τὴν εὐκαιρία νὰ ἀμαρτήσῃ καὶ «τῇ πράξει». Στὸ σύνολο διαφορὰ ἴσως νὰ μὴν ὑπάρχει. Ἄλλο πρᾶγμα εἶναι, βέβαια, τὸ γεγονὸς ὅτι σήμερα ἓνας «κακὸς» μπορεῖ νὰ κάνει ἀπίστευτα περισσότερο κακὸ ἀπὸ πρῖν, ἂν ἔχει στὸ χέρι του τὸν καίριο κόμβο τοῦ μηχανισμοῦ. Ἀπὸ αὐτὸ τὸ γεγονὸς προκύπτει ἓνα δέος πού ρίχνει τὴν ἀπειλητικὴ σκιά του στὶς ἐπόμενες γενεές²¹. Τὸ ζήτημα εἶναι, ὅπως ἤδη τονίσαμε, ὅτι ἔχουν θραυσθεῖ οἱ πλάκες τοῦ Νόμου.

Ἡ ἐποχὴ μας ξεχωρίζει ἀπὸ ὅλες τις προηγούμενες ἐποχές, στὸ ὅτι εἶναι τυπικὰ ἀστικὴ, ἐνῶ οἱ προηγούμενες ἦταν τυπικὰ γεωργικές, μὲ ὅλα τὰ συνακόλουθα στὶς «παραγωγικὲς σχέσεις» («στὴ βάση καὶ τὸ ἐποικοδόμημα»). Καὶ ἡ ψυχὴ τοῦ ἀστοῦ φορεῖ ἀκόμα τὸ ντύμα τῆς ψυχῆς τοῦ χωρικοῦ, ἢ τὸ πέταξε κι' ἔμεινε θεόγυμνη. Πολλὲς κατηγορίες τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως ἀνήκουν σὲ ἓνα ξεπερασμένο οἰκονομικο-κοινωνικὸ σχηματισμὸ. Ἡ ἀστικὴ ἐποχὴ καταλύει τὰ παλαιὰ ἰδεολογικὰ σχήματα. Τὸ δικὸ της ἰδεολογικὸ σχῆμα δὲν τὸ διετύπωσε ἀκόμη. Ἀπὸ τότε πού ἐμφανίστηκαν οἱ πρῶτοι πολιτισμοὶ τῶν Αἰγυπτίων καὶ τῶν Σουμεριῶν, ὡς τὴν ἐποχὴ πού διετυπώθη τὸ ἰδεολογικὸ τους σχῆμα, πέρασαν πάνω ἀπὸ δύο χιλιάδες χρόνια. Ἡ διατύπωση αὐτὴ ἔλαβε χώρα στὰ μέσα τῆς πρώτης χιλιετηρίδας π.Χ. Τότε ἐμφανίστηκε

ἔλος ἐκεῖνος ὁ ἐκπληκτικὸς κύκλος τῶν διανοητῶν ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα ὡς τὴν Κίνα, καὶ συνώψισε τὴν μακρὰ ἐμπειρία τῆς ἀνθρωπότητος σὲ ἰδεολογικὰ σχήματα, ποὺ ἔκτοτε καθώρισαν τὶς τροχιὰς τοῦ πνεύματος. Ἑλληνες σοφοί, Ἑβραῖοι Προφῆτες, Βούδδας, Κινέζοι σοφοί. Τὴν ἐποχὴ τους ὁ Jaspers τὴν ὠνόμασε «ἀξιοκινή»²². Τὴν ἐπιβίωσή της μέχρι τώρα, στὸν ἠθικὸ τομέα, τὴν διευκόλυνε καὶ ἡ παρουσία τοῦ Χριστοῦ. Ὁ ὁποῖος συνεδύασε τὸ ἑλληνικὸ πνευματικὸ κατόρθωμα τῆς ἀπελευθερώσεως τοῦ ἀτόμου, μὲ τὴν ὑψηλὴ ὀρθοσκευτικὴ θερμοκρασία τῆς ἀνατολῆς. Διότι ἡ ἔννοια τῆς ἐνανθρωπίσεως τοῦ Θεοῦ, κατὰ τὴν γνώμη τοῦ A. Toynbee, δὲν θὰ ἦταν δυνατὴ, χωρὶς τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα²³.

Ἄν, λοιπόν, χρειάσθηκε ἡ ἀνθρωπότης τόσους καὶ τόσους αἰῶνες πνευματικῶν μόθου καὶ πείρας ζωῆς γιὰ νὰ κατασταλάξει σὲ πρόσφορα ἰδεολογικὰ σχήματα, ποὺ νὰ τὴν ἐκφράζουν, θὰ πρέπει καὶ ἡ ἐποχὴ μας νὰ ἀναμείνει ἐπὶ ἀρκετὸν μέχρι νὰ διατυπώσει τὴν νέα ἀστικὴ τῆς ἰδεολογία. Μολαταῦτα ἡ «σωτηρία» δὲν φαίνεται νὰ ἔλθει ἀπὸ τὸ συνειδητὸ καὶ ἰδίως τὸ ἐπιστημονικὸ πνεῦμα. Θὰ κινηθοῦν οἱ ὑποσυνειδητές ψυχικὲς δυνάμεις μὲ τοὺς ἀφανεῖς ἀλλὰ βεβαίους σὰ φυσικὰ φαινόμενα νόμους τους. Ἐκεῖ μέσα ἔκρυψε ἡ φύση τὶς δικλιεῖδες ἀσφαλείας. Γιατί ἂν τὶς ἐμπιστευόταν κι' αὐτὲς στὴ λογικὴ τοῦ ἀνθρώπου, σωτηρία δὲν θὰ ὑπῆρχε. Ἀπὸ ἐκεῖ περνοῦν καὶ οἱ ἀτραποὶ τοῦ Θεοῦ. Καὶ μέσα σὲ μιὰ κρυφὴ χειμωνιάτικη ἡμέρα σκάει τὸ ἄνθος τῆς ἀμυγδαλιάς, μεθυστικὸ, ἐλπιδοφόρο²⁴. Ἄρκεϊ, ὥστόσο, νὰ μὴ στεγνώσει ἡ ψυχὴ, στὸ μεταξῦ, ἕως τὰ κατάβαθρά της. Ὑπάρχουν ὑποσυνειδητὰ ἀποθέματα ψυχικῶν μορφωμάτων ποὺ γιὰ νὰ ἐξαντληθοῦν περνοῦν πολλοὶ αἰῶνες. Αὐτὰ δημιουργοῦν τοὺς πολιτισμοὺς καὶ αὐτὰ τοὺς συμπαρασύρουν στὴν φθορά. Ἡ ἐπιστήμη βροίσκεται ἀκόμη πολὺ μακριὰ γιὰ νὰ εἰσχωρήσει στὰ μυστικὰ τους. Τὸ «σύμπλεγμα» τοῦ ἀστικῶν πνεύματος δὲν ξέρομε ὡς πότε θὰ κρατήσει· ὡς πότε οἱ ἄνθρωποι θὰ θεωροῦν ἑαυτοὺς εὐτυχεῖς ὅταν περιβάλλονται ἀπὸ τὰ «τενεκεδάκια», ὅπως προσφωδῶς εἶπε ὁ Ἄ. Τερζάκης. Δηλ. τὰ ἠλεκτρικὰ ψυγεῖα, κουζίνες, πλυντήρια, αὐτοκίνητα κ.λ.π.—καὶ ὅταν ἀνταλλάσσουν τὴν ψυχὴ τους μ' αὐτά. Τὰ τενεκεδάκια πάντως ἐπιπλέον σὰν ἀθύρματα στὸν ὠκεανὸ τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ ὀμαδικῶν ἀσυνειδήτου²⁵. Τὰ βάρη του εἶναι σκοτεινὰ καὶ ἀπροσμέτρητα. Ἦδη οἱ πρῶτες βυθομετρήσεις ἔγιναν. Καὶ βαθεῖα μᾶς ὑποψίασαν.

11. Η ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΤΩΝ ΓΕΝΕΩΝ

Τὸ πνεῦμα τῆς ἀστικῆς ἐποχῆς πρέπει νὰ ζήσει τὴν διαλεκτικὴ τῶν γενεῶν. Ἄλλοιῶς θὰ τὸ ἀποτιμῆσει ἡ γενεὰ ποὺ γεύτηκε τὴν πείνα κι' ὕστερα χόρτασε, κι' ἄλλοιῶς ἡ γενεὰ ποὺ γεννήθηκε χορτασμένη. Ἄλλοιῶς θὰ ἀποτιμῆσει τὸ ἀστικὸ πνεῦμα ἡ γενεὰ ποὺ ἔχει μέσα της ἀποθέματα ἀγροτικῆς ζωῆς κι' ἄλλοιῶς ἡ γενεὰ ποὺ γεννήθηκε στὶς πολυκατοικίες. Ἡ Διαλεκτικὴ τῶν γενεῶν δὲν ἔχει μελετηθεῖ ὅσο τῆς ἀξίζει, μολονότι ὁ Πλάτων ἤδη, εἶχε στηρίξει τὶς ἀλλαγὲς τῶν πολιτευμάτων σ' αὐτὴ τὴ διαλεκτικὴ. (Βλ. Πολιτεία· 549e, 553b, 559d κ.λ.π.). Ὁ Διονύσιος τῶν Συρακουσῶν μάλωσε κάποτε ἕναν ἀπὸ τοὺς γιούς του ἐπειδὴ εἶχε φερθεῖ μὲ ἀνάειδα σ' ἕνα πολίτη : «Ἐγὼ —εἶπε— δὲν φέρομαι ποτὲ ἔτσι!» «Ναί, ἀλλὰ ἐσὺ δὲν εἶχες τύραννο πατέρα». «Δὲν εἶχα, ἀλλὰ ἂν φέρεσαι ἔτσι, ἐσὺ δὲν θὰ ἔχεις τύ-

ρανο γιό!) Λίγες τυραννίες επέζησαν τῆς τρίτης γενεᾶς, σημειώνει ὁ H. Kitto, ὁ ὁποῖος ἀναφέρει τὴν παραπάνω στιχομυθία²⁶. Ἡ διαλεκτικὴ τῶν γενεῶν λειτουργεῖ σ' αὐτὰ τὰ δύο ἐπίπεδα : Στὸ ἐπίπεδο τοῦ μεταβαλλομένου ιστορικοῦ περιβάλλοντος καὶ στὸ ἐπίπεδο τῆς βραδυπορούσης ἢ σταματημένης συνειδήσεως. Σὲ τὸ περιβάλλον σχηματίσθηκε ἡ συνείδηση μιᾶς γενεᾶς καὶ σὲ τὸ περιβάλλον σχηματίσθηκε ἡ συνείδηση τῶν παιδιῶν της. Ἄν ὑπάρχει διαφορὰ στὰ δύο περιβάλλοντα ἔχουμε μιὰ μεταβολὴ στὴν ἠθικοπνευματικὴ συγχρότηση τῆς κοινωνίας μ' ἓνα ὀρισμένο δυναμικὸ τρόπο μέσα στὴ διαδοχὴ τῶν γενεῶν. Ἐπὶ τοῦ παρόντος οἱ ἄστικοι χῶροι εἰσδέχονται τὴν πρώτη γενεὰ τῶν ἐκ τῆς ἐπαρχίας μεταναστῶν. Καὶ ἐξαντλοῦν τὰ χυμώδη βιολογικὰ ἀποθέματα τῆς ἐπαρχίας. Ἄπὸ τὸ 1941 ὠς τὸ 1960, δηλ. μέσα σὲ μιὰ εἰκοσαετία, εἰσέρρευσαν ἀπὸ τὴν ἐπαρχία στὴν περιφέρεια πρωτευούσης κάπου 460.000 ἄτομα²⁷. Οἱ ἐπιπτώσεις αὐτῆς τῆς μεταβολῆς θὰ ἀργήσουν ἀκόμη νὰ ἐμφανισθοῦν. Πάντως «μία ἄλυσις τριῶν γενεῶν ἀποδεικνύει ὅτι εἶναι ὁ κανονικὸς ψυχικὸς φορεὺς κοινωνικῆς ἀλλαγῆς εἰς τὰ τρία πεδία, τῆς θρησκείας, τῆς κοινωνικῆς τάξεως καὶ τῆς ἐθνικότητος» συμπεραίνει ὁ Toynbee²⁸, ὁ ὁποῖος ἐμελέτησε τὸ φαινόμενο τῆς διαλεκτικῆς τῶν γενεῶν, ἐπάνω στὸ ἱστορικὸ σῶμα τῶν πολιτισμῶν. Ἐνα τέτοιο εἶδος ἀλλαγῆς ὑποσημαίνεται στὴ σύγχρονη σοβιετικὴ κοινωνία, καθὼς ἡ παλαιὰ φρουρὰ ἐξαφανίζεται, εἰς πείσμα τῆς ἐπισήμως διδασκόμενης διαλεκτικῆς, πού δὲν προβλέπει τέτοιες «μυστικιστικὲς ἐρμηνεῖες»²⁹.

Αὐτὴ ἡ διαλεκτικὴ τῶν γενεῶν βρῆκε δραματικὴ ἔκφραση μέσα στὸ ἔργο τοῦ Ντοστογιέφσκυ. Οἱ «**Δαιμονισμένοι**» διαστρώνονται σὲ τρεῖς γενεές. Ἡ γενεὰ ἡ παλαιὰ, πού κληρονόμησε τὸν Θεὸ τῆς παραδόσεως, ἀλλὰ ἔμεινε ἀνίκανη νὰ τὸν ὑπερασπίσει. Αὐτὴ συνθέτει καὶ τὸν βασικὸ κορμὸ τοῦ ρωσσοβιαικοῦ πολιτισμοῦ. Στὴν ἐπαφὴ της μὲ τὸ εὐρωπαϊκὸ πνεῦμα, μὲ τὸ σύγχρονο ἀστικὸ πνεῦμα, γεννήθηκε ἡ «φωτισμένη» γενεὰ τοῦ ρηχοῦ κι' ἐπιπόλοιου Στεπὰν Τροφίμοβιτς. Ἡ γενεὰ αὐτὴ, μωροφιλόδοξη καὶ ξιππασμένη γιὰ τὶς ἀνύπαρκτες ικανότητές της, διδάξε (ὁ Σ. Τροφίμοβιτς ἦταν καθηγητῆς) τὴν ἀποστασία ἀπὸ τὴν παράδοση. Ὅμως ἡ δευτέρα γενεὰ παρὰ τὴν ἐπιπολαιότητα στὴ «συνείδηση», εἶχε ἔρματα στὸ «ὑποσυνείδητο» γιατί εἶχε διαμορφωθεῖ ψυχικὰ μέσα στὴν παράδοση. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς, τὴν τελευταία του στιγμὴ, τὴν στιγμὴ τοῦ θανάτου του, ὁ ἐπιπόλοιος διδάσκαλος τῆς ἀποστασίας Στεπὰν Τροφίμοβιτς, ἀγκυλιάζει τὸ εὐαγγέλιο (πρᾶγμα πού ἔκανε καὶ ὁ ἴδιος ὁ Ντοστογιέφσκυ) καὶ ἐπανέρχεται στὸν πατρογονικὸ στέρεο οἶκο. Ἡ δευτέρα γενεὰ ὅμως γέννησε τὴν τρίτη γενεὰ, τὴ γενεὰ τοῦ Πέτρου Στεπάνοβιτς. Ἡ τρίτη γενεὰ ἀνδρώθηκε μὲ τὰ διδάγματα τῆς ἀποστασίας, χωρὶς ἔρματα, χωρὶς ρίζες στὴν παράδοση. Καὶ γι' αὐτὸ ἀπαλέσθη. Ὁ Σταυρόγιαν αὐτοκτόνησε, γιατί ἀπὸ ἰδιουσυχρασία κρατοῦσε κάποιες ἀταβιστικὲς θολὲς ἀναστολὲς μέσα του. Ὁ Κυρίλωφ αὐτοκτόνησε ἀπὸ τὴν παραφρονημένη λογικὴ του. Ὁ Πέτρος Στεπάνοβιτς, ὁ γιὸς τοῦ δασκάλου, ἔγινε ἓνα ἀπάνθρωπο, ἠθικὰ ἀποχαλινωμένο, τέρας. Ἐκεῖνος πού ἔμεινε ἀμόλυντος καὶ ξαναζήτησε τὸ Θεὸ, γιατί ἦταν πτωχὸς τῷ πνεύματι, ὁ Σάτωβ, δολοφονήθηκε ἀπὸ τοὺς συντρόφους του. Ὁ Σιγαλιόβ, μὲ τὴν ἐσωφορικὴ λογικὴ του ἐφεῦρε ἓνα σύστημα, ἓνα ζοφερὸ σύστημα «περὶ ἀναδιοργανώσεως τοῦ Κόσμου». «Δηλώνω —λέγει— προκαταβολικῶς ὅτι τὸ σύστημά μου δὲν ἔχει ἀκόμη ὀλοσχερῶς ὀλοκληρωθεῖ. Περιεπλήθην εἰς τὰ δεδομένα μου, καὶ τὸ συμπέρασμά μου εἶναι ἐκ

διαμέτρου αντίθετο με την πρωταρχικήν ιδέαν ἐκ τῆς ὁποίας ὀρμῶμαι. Ὁρμώμενος ἀπὸ τὴν ἀπεριόριστον ἐλευθερίαν, καταλήγω εἰς τὸν ἀπεριόριστον δεσποτισμόν». Δικαιῶς ὠνόμασαν τὸν Ντοστογιέφσκυ προφήτη. Καὶ μάλιστα ἡ συνταρακτική του προφητεία θὰ λειτουργήσῃ γιὰ πολὺ ἀκόμα μέσα στὸ χρόνο. Καὶ καταλήγει σὲ τοῦτα τὰ καταπληκτικά. «Θέλω, ὥστόσο, νὰ προσθέσω ὅτι ἐκτὸς τῆς λύσεως ποὺ δίνω ἐγὼ εἰς τὴν κοινωνικὴν φόρμουλαν, δὲν δύναται νὰ υπάρξῃ οὐδεμία ἄλλη...»³⁰. Τῷ ὄντι. Γιὰ τὴν γενεὰ ποὺ γιὰ νὰ γίνῃ ἐλεύθερη πέταξε στὴ θάλασσα ὅλα τὰ ἠθικὰ ἔρματα, τὰ σωρευμένα ἀπὸ τὴν μέχρι τώρα πολιτιστικὴ προσπάθεια τοῦ ἀνθρώπου, δὲν ὑπάρχει ἄλλη λύση παρὰ ὁ στυγνὸς δεσποτισμός. Μὲ τὴν διαδικασίαν τῆς ἐκκένωσης τῶν ἐσωτερικῶν ἠθικῶν χώρων, ποὺ λαβαίνει χώρα στὴν ἀστικὴ ἐποχὴ, τὴν ἐπέκτασιν τοῦ ἀστικοῦ τρόπου ζωῆς σὲ ὅλο τὸν κόσμον καὶ τὸν τεράστιον διοικητικὸ μηχανισμό ποὺ ἀναπτύσσεται ραγδαίως, ἕνας τερατώδης δεσποτισμὸς ἐσωτερικὸς (πνευματικὸς) καὶ ἐξωτερικὸς (κοινωνικὸς) ἐκτρέφεται σὰν δυνατότητα.

12. Ο ΚΑΤΗΓΟΡΟΣ ΚΑΙ Ο ΕΝΟΧΟΣ

Ὁ ἀνακριτὴς Νικολαΐ Παρφιόνοβιτς καὶ ὁ ἀντεισαγγελεὺς Μιχαὴλ Μακάροβιτς, ὁ τέλειος τηρητὴς τοῦ Νόμου καὶ τῶν ὀργανωμένων λύσεων, ἀνακρίνανε ἐξαντλητικὰ τὸν Μίτια Καραμαζώφ, τὸν παραλίγο φονιά, τὸν παθιασμένο ἐραστή, τὸν κλέφτη τῶν χρημάτων τῆς ἀρραβωνιαστικῆς του, γιὰ νὰ φύγῃ μὲ μιὰν ἄλλη. Κι' ὅμως ὁ Μίτια εἶχε στὸ βάθος τῆς ψυχῆς του τὴ συναίσθησιν τῆς ὑπεροχῆς ἐναντι τῶν ψυχρῶν ἐφαρμοστῶν τῆς δικαιοσύνης. Ψυχροί, λογικοί, στεγνοί, δὲν καταλάβαιναν, τὴν φρενιτώδη ἄβυσσος τῆς ψυχῆς τοῦ Μίτια, ἀπὸ ὅπου καὶ μόνον μποροῦν νὰ ἀνακύψουν τὰ δημιουργικὰ ἠθικὰ ὀράματα. Βεβαίως, ἡ δικαιοσύνη ποὺ στηρίζεται στὴν ὀργανωμένη ἠθικὴ τῆς κοινωνίας ἔπρεπε νὰ ἐνεργήσῃ ὅπως ἐνήργησε. Ἔτσι, δίνεται ἕνα συμβατικὸ σχῆμα στὸ χάος, γιὰ νὰ ὀργανωθοῦν τὰ μεγάλα σύνολα. Μὲ λύσεις τοῦ μέσου ὅρου. Πόσο μακριὰ ὅμως βρίσκεται ἀπὸ τὸ νὰ ἀντιληφθεῖ τὸ ἠθικὸ βάθος τῆς ψυχῆς τοῦ Μίτια. Ἄς φαίνεται ἐξωτερικὰ ἀνήθικη. Καὶ ἡ ὀργανωμένη ἠθικὴ, στὸ τέλος ἀπέτυχε στὴν ἀποτίμησιν τῆς πράξεως τοῦ Μίτια. Μὲ τὰ συμβατικὰ τῆς σχήματα καὶ τὴ συμβατικὴ λογικὴ τῆς, ὅπως τὰ διετύπωσε ὁ εἰσαγγελεὺς στὸ λόγο του (καὶ τὰ ἀπεδέχθησαν οἱ ἔνορκοι — τὸ πνεῦμα τῆς ομάδος) τὸν ἔβγαλε φονιά καὶ κλέφτη τοῦ πατέρα του, ἐνῶ δὲν ἦταν. Ὁ συνήγορος τοῦ Μίτια ἀπέδειξε τὴν μυθιστορηματικότητά τῆς συμβατικῆς λογικῆς, ἀλλὰ δὲν ἔπεισε κανέναν, διότι παρὰ ταῦτα ἡ συμβατικὴ λογικὴ ἐξυπηρετοῦσε τὸ πνεῦμα τῆς ομάδος. Μπορεῖ ἡ ὀργανωμένη ἠθικὴ νὰ «λειτουργεῖ» στὰ σύνολα, ἀλλὰ στὶς κρίσιμες στιγμὲς ἀποτυγχάνει καὶ κρίνεται ὡς ἀνεπαρκής. Ὅταν ὁ Μίτια ἔκανε ἕναν ὑπαινιγμὸ γιὰ μιὰ αἰσχρὴ του πράξιν, καὶ φυσικὰ οἱ τηρητὲς τοῦ νόμου ἐξεδήλωσαν ἠδιαφέρον νὰ τὴν μάθουν, τοὺς λέγει : «δὲν εἴστε ἄξιοι νὰ τὸ μάθετε...» Διότι θὰ τὴν ζυγίσουν μὲ τὰ σταθμὰ τῆς ὀργανωμένης ἠθικῆς, ποὺ δὲν εἶναι ἱκανὴ νὰ ἀντιληφθεῖ τὸ εἰδικὸ βάρος μιᾶς (καλῆς ἢ κακῆς) πράξεως. Ὑστερα ἀπὸ τὴν κοπιώδη ἀνάκρισιν, τὸν Μίτια τὸν πῆρε ἕνας βραχὺς ὕπνος. Καὶ εἶδε ἕνα ὄνειρον ποὺ ὁ ἀνακριτὴς, ὁ εἰσαγγελεὺς καὶ οἱ ἔνορκοι δὲν ἦσαν ἄξιοι νὰ ὄνειρευτοῦν. Ὁ Ντοστογιέφσκυ εἰσάγει τὸν κόσμον τοῦ ὄνειρου γιὰ νὰ φανερώσῃ τις ὑποσυνειδητὰς δυνάμεις τῆς παθιασμένης ψυχῆς τοῦ Μί-

τια, τις καθαυτό δημιουργικές και εγρήγορες. "Όπου ένας βαθύς ήθικος σπασμός πīs συγκλονίζει. "Αν είναι να έρθει κάτι σωτήριο, από εκεί θα έρθει. "Όχι από την μαρξιασμένη από νομικές εξισώσεις ψυχή του νομικού. Διότι αυτές οι ψυχές απομαρτήθηκαν μόλις διευτώθησαν σε δίκαιο. Άλλά από τις ψυχές, που μέσα τους επισυμβαίνουν ακόμα οι τεκτονικές μετατοπίσεις μεταξύ καλού και κακού. Για την διάσωση τής ουσίας του ανθρώπου μεριμνοῦν οι ὑποσυνειδήτες δυνάμεις. Βλέπει ο Μίτια στο ὄνειρό του μιὰ σπαρακτική σκηνή ἔνδειας και ἐγκαταλείψεως του ανθρώπου και ρωτάει : «Πές μου : Γιατί στέκονται κει πέρα οι καμένες μητέρες, γιατί οι ἄνθρωποι είναι φτωχοί ; γιατί είναι φτωχὸ τὸ κούτσικο, γιατί ἡ στέππα είναι γυμνή, γιατί δὲν ἀγκυλιάζονται ὅλοι και δὲν φιλιούνται, γιατί δὲν τραγουδᾶνε χαρούμενα τραγούδια, γιατί μαύρισαν ἔτσι ἀπὸ τὴν μαύρη σφοδρά, γιατί δὲν ταΐζουν τὸ κούτσικο ; Και νιώθει ακόμα πὼς ἡ καρδιά του πλημμυρίζει με κάποια πρωτόφαντη κατανυχτική τρυφερότητα, νιώθει πὼς θέλει νὰ κλάψει, πὼς θέλει νὰ κάνει κάτι σ' ὅλους»³¹.

Ὁ βαθύς ήθικὸς τόνος, ἡ γνήσια ἔξαρση, που θὰ δώσει στὸν ἄνθρωπο τὸ ὑψηλὸ ἦθος και ὄχι τὸ ὕφος³² προέρχεται ἀπὸ ψυχὲς («ἀργασμένες») στὸν πόνο, στὸ πάθος, στὴν ψυχικὴ ἐγερσιμότητα, κι' ὄχι στις λογικὰ ἐπεξεργασμένες ἀρχές, που εἶναι ἀδειανὰ καλοῦπια κατασκευασμένα για τὸν ἄνθρωπο που τοῦ ἀδειάσανε τὰ σπλάγχνα. Και ἡ ἀστικὴ ἐποχὴ κατασκευάζει ἐν ἀφθονίᾳ ἐξωτερικὰ καλοῦπια. Ἐνῶ παραγνωρίζεται ὁλοένα και περισσότερο ἡ ἑσωτερικὴ ζωὴ. Και ἡ ζωὴ αὐτὴ σβύνει. Ἐτσι ὅμως σβύνει τὸ φῶς τοῦ κόσμου³³.

13. Η ΗΘΙΚΗ ΠΡΟΟΔΟΣ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΤΗΤΟΣ

Οἱ τεχνικοὶ τῆς ἀστικῆς ἐποχῆς, που προγραμματίζουν και προετοιμάζουν τὸ οικονομικὸ μέλλον τῆς ἀνθρωπότητος διαβλέπουν και τὴ λύση τῶν ήθικῶν προβλημάτων μαζί με τὴν λύση τῶν βιοτικῶν. "Ἡδὴ ὁ F. Engels, ὁ ὁποῖος συνέλαβε («ἐπιστημονικὰ») τὴ νέα ἐποχὴ, που ἐρχόταν ἀκάθεκτη ἐπάνω στὰ διαλεκτικὰ δεκανίκια τῆς, νόμιζε πὼς ἀφοῦ κάθε κοινωνικὴ τάξη ἔχει τὴν ήθικὴ τῆς, μιὰ ήθικὴ ἀντιτιθεμένων συμφερόντων, με τὴν κατάργηση τῶν τάξεων θὰ προκύψει μιὰ ήθικὴ «πραγματικὰ ἀνθρώπινη». («Τὸ ὅτι με τοῦτο θὰ σημειωθεῖ μιὰ πρόοδος τόσο στὴν ήθικὴ ὅσο και σ' ὅλους τοὺς ἄλλους κλάδους τῆς ἀνθρωπίνης γνώσεως, δὲν χωράει ἀμφιβολία»³⁴. "Ἐνα τέτοιο εἶδος αἰσιοδοξίας για τὴν ήθικὴ πρόοδο τῆς ἀνθρωπότητος, σύμμετρη με τὴν οικονομικὴ, εἶναι κληρονομία τοῦ περασμένου αἰῶνος. "Όπου τῶν κληρονόμων τὰ δικαιώματα δὲν παρεγράφησαν οὔτε με τὴν ἀπανωτὴ κατάλυση τῆς ήθικῆς τάξεως ἀπὸ δύο παγκοσμίους πολέμους. "Όμως τὸ γυάλινο βλέμμα τῶν νεκρῶν τῆς Χιροσίμα ποῖς μπορεῖ νὰ τ' ἀποφύγει ; Αὐτὸ συντάσσει τὸ προοίμιο κάθε μελλοντικῆς ήθικῆς. Ἄλλά και οἱ τεχνικοὶ, που προγραμματίζουν τὸ μέλλον, τις ἴδιες προοπτικὲς ἔχουν. Ἐπὶ παραδείγματι, ὁ Α. Κανελλόπουλος ἐπιληφθεὶς τοῦ θέματος που μᾶς ἀπασχολεῖ, πιστεύει πὼς με τὸν οικονομικὸ προγραμματισμὸ και τὴν προϋποσᾶ ἀνύψωση τοῦ βιοτικῶ ἐπιπέδου, θὰ ήθικοποιηθεῖ ἔτι περαιτέρω ὁ ἄνθρωπος. («Ἐπάρχει —λέγει— ήθικὴ πρόοδος... συνεχῶς προχωροῦμε πρὸς τὸ βαθμιαῖο ἐξανθρωπισμὸ τοῦ ἀνθρώπου... οἱ συντελούμενες μεταβολὲς ὀδηγοῦν τα-

χύτερα πρὸς τὴν ἀνθρώπινη λύτρωση... σαφέστερα φαίνεται ἡ μεταβολὴ αὐτὴ στὴν οικονομικὸ τομέα... ἡ συνειδητὴ προσπάθεια τῆς οικονομικῆς ἀνάπτυξης... ἀποτελεῖ τὸν πρακτικὸ ἠθικὸ σκοπὸ τῆς ἐποχῆς μας. Εἶναι τοῦτο μιὰ ἀναθεώρηση τῆς ἐννοίας τῆς ἀνθρώπινης λύτρωσης...»³⁵.

Μπορεῖ νὰ πεῖ κανεὶς πὼς ἡ αἰσιοδοξία εἶναι ἓνα προσόν. Χωρὶς νὰ ἀναμνησθοῦμε τίς περιπέτειες τοῦ ἥρωος τοῦ Βολταίρου, στὸν αἰσιόδοξο τὰ πράγματα συνήθως πηγαίνουν καλὰ γιὰ ἓνα κυρίως λόγο : ἐξωθεῖται πρὸς τὴν δράση, καὶ ἐπιωφελεῖται ἔτσι τῶν εὐνοϊκῶν δυνατοτήτων, ποὺ ποτὲ δὲν λείπουν. Ἔχει ὅμως ἡ αἰσιοδοξία ἓνα μειονέκτημα ἀπὸ γεννησιμὸ τῆς. Εὐνοεῖ τίς πνευματικὰ εὐκόλες λύσεις καὶ λυμάνεται τίς ἐπιφάνειες.

Ὁ Α. Toynbee, ὁ ὁποῖος διεξῆλθε εἴκοσι πολιτισμοὺς καὶ σκέφθηκε κατόπιν τὴν μοίρα τοῦ δικοῦ μας, ρωτᾷ : ἀν ὑποθέσουμε ὅτι ἡ Παγκόσμια κοινανία θὰ εὑρεῖ μιὰ εὐτυχή λύση ὅλων αὐτῶν τῶν προβλημάτων, ἡ ἀνθρώπινη φυλὴ θὰ ζήσει εὐτυχῆς εἰς τὸ μέλλον; Καὶ ἀπαντᾷ—κι' ἡ ἀπάντησή του προέρχεται ἀπὸ μιὰ ψυχὴ ποὺ γεύθηκε ὀδυνηρὰ τὴν ἀνθρώπινη περιπέτεια, σὲ κλίμακα πολιτιστικῆς προσπάθειας ἐξ χιλιάδων ἐτῶν : «Ὅχι. Διότι τὸ “προπατορικὸ ἀμάρτημα” ἔχει γεννηθεῖ καὶ πάλιν σὲ κάθε παιδί ποὺ ἔρχεται στὸν κόσμῳ»³⁶. Καὶ ποιὸ εἶναι τὸ προπατορικὸ ἀμάρτημα ; Ἰσως ἡ ἐπιστήμη νὰ μὴ τὸ διαλευκάνει ποτέ. Αὐτὸ εἶναι ριζωμένο μέσα μας σὰ συνείδηση ἐνοχῆς. Μιὰ συνείδηση ἐνοχῆς ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὸ ὅτι δημιουργεῖ πολιτισμὸ! Εἶναι ἓνας κόκκος δριμείας πίκρας ποὺ μᾶς ἀνησυχεῖ καὶ μᾶς τυραννεῖ εὐδαιμονικά. Γιατὶ ἐκεῖ μέσα κόμπιασε ἡ ἀνθρώπινη μὲ τὴ θεία οὐσία μας. Κι' ὅσο μένει ἐλεύθερος ὁ ἄνθρωπος—δραπέτης ἀπὸ τὸ βασίλειο τῆς ἀρμονίας τῶν ἐνστικτων, ἀντάρτης τοῦ βασιλείου τοῦ νόμου τῆς φύσεως, νοσταλγὸς τοῦ βασιλείου τοῦ νόμου τοῦ Θεοῦ, ἐξόριστος κι' ἀπὸ τὰ τρία βασίλεια—ὅσο μένει ἐλεύθερος ὁ ἄνθρωπος, θὰ τὸν βασανίζει αὐτὴ ἡ συνείδηση τῆς ἐνοχῆς. Εἶναι τὸ τίμημα τῆς ἐλευθερίας. Τὸ τίμημα τοῦ ἐξανθρωπισμοῦ. Καὶ προσπαθεῖ νὰ κατασιγάσει αὐτὴ τὴν συνείδηση μὲ τὸν ἠθικὸ ἀγῶνα του. Νὰ τὴν μεταστοιχειώσῃ σὲ ἀνύσματα ἠθικῆς ἐξάρσεως. Ἔνας ἀγῶνας διαιώνιος ἀναμέσον τῶν ἰσχυρῶν ρευμάτων τῆς ἱστορίας.

14. Η ΗΘΙΚΗ ΤΗΣ ΑΣΑΦΕΙΑΣ ΚΑΙ Η ΜΕΤΑΦΥΣΙΚΟΤΗΣ ΤΗΣ ΑΣΤΙΚΗΣ ΕΠΟΧΗΣ

α) Ἡ ἠθικὴ τῆς ἀσαφείας

Ἡ ἠθικὴ συνείδηση στὶς ὑψηλές της πραγματοποιήσεις δὲν εἶναι μιὰ συνείδηση βεβαιότητος. Εἶναι ἓνα μεταίχιμο, μιὰ μετεώριση ἀμυθολόγητη, ἓνα σημεῖο περάσματος ἀγεριῶν. Ὁ Ντοστογιέφσκυ εἶχε πεῖ πὼς «πρέπει νὰ εἶναι κανεὶς πραγματικὰ μεγάλος ἄνθρωπος γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ ἀντισταθεῖ ἀκόμα καὶ στὴ λογικὴ!»³⁷ Δὲν χάνει τὴν ἀβυσσαλεότητά της ἡ ἔκφραση, ἐὰν τὴν μετατρέπαμε ἔτσι : «Πρέπει νὰ εἶναι κανεὶς πραγματικὰ μεγάλος ἄνθρωπος γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ ἀντισταθεῖ ἀκόμα καὶ στὴν ἠθικὴ—μὲ τὴν ἐννοια τῆς μυθολογημένης ἠθικῆς». Ἐδῶ μετεωριζόμεθα ἀβοήθητοι ὅσο καὶ ἀποδεδεμεμένοι ἀπὸ τὴν ἀσφάλεια τῆς μυθολογίας. Πηγαίνουμε πρὸς τίς πηγές της. Καὶ μὲ τὸ συναίσθημα τῆς ὑπεροχῆς, εἰσδεχόμεθα τὸ νόημα τῆς ὑπάρξεως ἄπλαστο καὶ ἀκατασκέυαστο, σὰν μουσικὸ ἐρεθισμὸ. Στὶς παλαιότερες ἐπο-

χὲς τοῦτο ἦταν σπάνιο ὅσο καὶ τραγικὸ πρόνομιο ξεχωριστῶν προσωπικοτήτων· τῶρα ἔγινε λίγο ὡς πολὺ κοινὴ μοίρα τῶν ἐγγρηγῶρων συνειδήσεων τοῦ ἀστικῆ αἰῶνος μας. Ἡ γνήσια πνευματικὴ ἀμφιβολία, ποὺ διαπότισε τὶς ἀκραῖες συνειδήσεις, ἀνοιξε τὸ δρόμο καὶ τὸν ἔκανε πιὸ βατὸ. Καὶ ξανοίγουν στὴ ματιὰ εὐκολώτερα ἀπὸ ὅσο πρὶν οἱ δυσπρόσιτες, ἀπόκρημες κορυφές.

Μιὰ τέτοια στάση ἔναντι τῆς ἠθικῆς, στὴν ἀστικὴ ἐποχὴ, διατηρεῖ τὴν ἀσάφειά της ἀκόμη καὶ χαμηλά, στὰ πρακτικὰ πεδία. «Ποιὰ πράξη εἶναι καλὴ ; ποιά κακὴ ; —ρωτᾷει ἡ S. de Beauvoir στὸ βιβλίον της *Pour une morale de l'ambiguïté* —. Τὸ νὰ θέτεις τέτοιο ἐρώτημα, συνεχίζει, εἶναι σὰ νὰ πέφτεις σὲ μιὰ ἀφελῆ ἀφαίρεση : Δὲν ρωτοῦν τὸν φυσικὸ : ποιές ὑποθέσεις εἶναι ἀληθινές· οὔτε τὸν καλλιτέχνη : μὲ τί τρόπο κατασκευάζεται ἓνα ἔργο, γιὰ νὰ ἔχει ἐξασφαλισμένη ὠραιότητα. Ἡ ἠθικὴ, ὅπως καὶ ἡ ἐπιστῆμη καὶ ἡ τέχνη, δὲν παρέχουν συνταγές. Μποροῦν μόνον νὰ προτείνουν μεθόδους»³⁸. Ἔτσι, διαφυλάσσεται ἀκέρεια ἢ ἐλευθερία τοῦ ἀτόμου. Τόση πολλὴ ἐλευθερία, ὥστόσο, δὲν ἔχει κανεὶς τὴν νὰ τὴν κάνει. Καταντάει ἄχρηστη γιὰ τοὺς ἄλλους καὶ φοβερὰ ἀπαιτητικὴ γιὰ τὸν ἑαυτὸ της.

Παρακολουθῶντας τὴν διαδικασίαν τοῦ ἱστορικῶν προσδιορισμένου ἠθικοῦ προβληματισμοῦ, εἶδαμε πῶς ἡ ἐπιταγὴ τοῦ Μωσαϊκοῦ νόμου ἔγινε προαίρεση τῆς καρδιᾶς, στὸ Χριστό, καὶ στὸν ἀστικὸ πολιτισμὸ καταλήγει σὲ ἐφεύρημα τοῦ νοῦ. Ἡ ἠθικὴ ἔφραση σκυλεύεται ἀπὸ τὴν ἀμφιβολία καὶ ἀπὸ τὸν ἐνισχυμένο ἀναλυτικὸ στοχασμὸ. Ὁ Μωσοῦς κατεβαίνοντας ἀπὸ τὸ Σινᾶ φέρνει λευκὲς τὶς πλάκες τοῦ Νόμου. Καὶ τὶς μοιράζει στὰ ἐλεύθερα ἄτομα, γιὰ νὰ χαράξει τὸ καθένα ἐπάνω στὴν ψυχρὴ λευκὴ ἐπιφάνειά τους τὶς ἐντολὲς τῆς ἐκλογῆς του (μολονότι μὲ τὴν αὐτὴ -; - μέθοδο !)

Ποιὲς θὰ εἶναι οἱ ἐντολὲς ἢ ἔστω ἡ γενικὴ ἐντολή, ἡ κατηγορικὴ προσταγὴ, ποὺ θὰ χαραχθεῖ ἐπάνω στὴν πλάκα ἀπὸ τὸ ἐλεύθερο ἄτομο ; Μιὰ τέτοια προσταγὴ πρέπει νὰ δικαιώνει τὴν παρουσία του στὸν κόσμον. Συνεπῶς θὰ διασώζει τὴν οὐσία τὴν ἀνθρώπινη, τόσο στοὺς ἱστορικοὺς ὅσο καὶ στοὺς ἀνιστορικοὺς συσχετισμοὺς της, στὸ χρόνο καὶ στὴν αἰωνιότητα. Καὶ τίθεται τὸ πρόβλημα τῆς διερευνησεως τῆς οὐσίας τοῦ ἀνθρώπου.

β) Ὁ ἄνθρωπος δὴ μυθολογικὸν

Στὰ ἱστορικὰ καθέκαστα διαπιστώνεται ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἐπιδιώκει τὴν εὐδαιμονία· ἐπιθυμεῖ τὴ χαρὰ καὶ ὄχι τὴ λύπη, τὴν πλησμονὴ καὶ ὄχι τὴν στέρηση, τὴν εὐτυχία καὶ ὄχι τὴν δυστυχία, τὴν ὑγείαν καὶ ὄχι τὴν ἀρρώστειαν, τέλος τὴν εὐνοίαν τῆς μοίρας κ' ὄχι τὴν δυσμένειάν της.

Ὁ ἀστικὸς πολιτισμὸς ἱκανοποίησε πολλὰ ἀπὸ τὶς παραπάνω ἐπιθυμίες τοῦ ἀνθρώπου. Μείωσε τὸν μόχθο του, τὶς ἀρρώστειες του, ὑπέταξε τὸ ἔχθρικο περιβάλλον, καὶ τὸν γέμισε μὲ ὕλικα ἀγαθὰ. Συνεπῶς φαίνεται νὰ εἶναι ὁ καλλίτερος κόσμος ποὺ δημιούργησε ποτὲ ὁ ἄνθρωπος γιὰ τὸν ἑαυτὸ του. Ὡστόσο καὶ ὁ πιὸ ἀπλοῦκός νοῦς ἀντιλαμβάνεται ὅτι ποτὲ δὲν θὰ ἔρθει ὁ καιρὸς ποὺ ὁ ἀστὸς θὰ πεῖ : αὐτὰ μούφτανου» ἱκανοποιήθηκα. Ὁ νόμος τῆς φθινοῦσης ἀποδόσεως ἰσχύει καὶ ὡς πρὸς τὶς χρησιμότητες. Αὐτὸ τὸ ξέρεϊ ἀπὸ καιρὸ ἢ πολιτικὴ οἰκονομία. Ἡ ψυχὴ τοῦ ἀστοῦ μόλις ἀγγίζει χρυσάφι τὸ μετατρέπει σὲ πέτρα. Οἱ ἀστοὶ ἀσθμαίνουσι καθημερινῶς κυνηγώντας κατὰ πόδας τὶς ὀλοένα νέες καὶ ὀλοένα πληθυνόμενες ἀνάγκες. Σ' αὐτὴ

τὴν ἀρχὴ στήριζεται καὶ ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη. Ἔτσι, στὴν ἀστικὴ ἐποχὴ ἡ ἐπιδιώξις τῆς εὐδαιμονίας προσλαμβάνει τὴ μορφή μύθου. Βεβαίως, ἡ ἐποχὴ τοῦ κοσμογονικοῦ μύθου ἔληξε. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἀστικὴ ζωὴ εἶναι παντάπασι μυθολογικὴ. «Ὅταν ὁ θεολόγος R. Bultmann μίλησε γιὰ τὴ φθορὰ τοῦ μύθου στὴν ἐποχὴ μας συνεπεῖα τοῦ ἐπιστημονικοῦ τρόπου τοῦ σκέπτεσθαι, ὁ Jaspers δὲν τὸ παρεδέχθη ἐμφατικώτατα. «Τὸ ἀρνοῦμαι—ἀπάντησε σὲ μιὰ διάλεξή του—. Ὁ μυθικὸς τρόπος σκέψεως δὲν εἶναι κάτι ποὺ ἀνήκει στὸ παρελθόν, ἀλλὰ χαρακτηρίζει τὸν ἄνθρωπο κάθε ἐποχῆς»³⁹.

Ὅπως ἡ ἀτμόσφαιρα συνοδεύει τὴ γῆ, καθὼς αὐτὴ σύρεται ἀπὸ τὸν ἥλιο μέσα στὸ ἀφιλόξενο χάος, καὶ κάνει δυνατὴ τὴν ἀναπνοὴ τῆς ζωῆς, ἔτσι μιὰ ἀτμόσφαιρα μύθου περιβάλλει καὶ τὸν ἄνθρωπο καὶ κάνει δυνατὴ τὴ ζωὴ του. Ἡ ἐπιστήμη λέγει πὼς τὴν εὐνοϊκὴ σύνθεση τῆς ἀτμοσφαιρας τὴν δημιουργήσε ἡ ἴδια ἡ ζωὴ γιὰ νὰ ἐπιβιώσει. Ἔτσι δημιουργεῖ καὶ ἡ ὑπαρξὴ τὸν μῦθο. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ὄν μυθολογικόν. Τὸ μέλλον μυθοποιεῖται χωρὶς ἀντίσταση· χωρὶς ἀντίσταση μυθοποιεῖται καὶ τὸ παρελθόν—γι' αὐτὸ καὶ γοητεύουν. Δυσχερῶς μυθοποιεῖται τὸ παρὸν—γι' αὐτὸ ποτέ του δὲν τὸ χώνεψε ὁ ἄνθρωπος.

Χαρακτηριστικὸ τοῦ ἀστικοῦ μύθου εἶναι ὅτι ὀλοένα ἀκυρώνεται. Διότι εἶναι βραχυπρόθεσμος καὶ αὐλοκεντρικὸς». Μὲ τὴν σύντομη ἔλευση τοῦ χρόνου καὶ μὲ τὴν ἀπόκτηση τοῦ ὕλικου ἀντικειμένου ἐξαφανίζεται. Ὅποτε ἐπιβάλλεται ἡ ἀνανέωση. Οἱ μυθοποιητικὲς βασιλόφλεβες τοῦ ἀθρώπου πρέπει νὰ λειτουργοῦν ἀκατάπαυστα γιὰ τὴν ἀνανέωση τοῦ μύθου· πρᾶγμα λίαν ἐπικίνδυνο.

Τὴν στιγμὴ ποὺ στερεοῦν, ὁ ἄνθρωπος νοιώθει ἔσχατη πενία ἐν μέσῳ πλησμονῆς πλούτου. Διότι ἡ ἀξία τοῦ ἀστικοῦ πλούτου εἶναι μυθολογικῆς ὕψης. Ὁ ἀστικὸς παραγωγικὸς μηχανισμὸς τὸ γνωρίζει αὐτό. Καὶ ἀφιερῶθηκε στὴν ἀκατάπαυστη ἀνανέωσή του.

Δεύτερο χαρακτηριστικὸ τοῦ ἀστικοῦ μύθου εἶναι ὅτι ἀφήνει ἀκάλυπτες τὶς περιοχὲς τοῦ ἀθρώπου ποὺ πρὶν ἐκάλυπτε ὁ κοσμογονικὸς μῦθος. (Ὁ ὁποῖος εἶναι μακροπρόθεσμος καὶ «πνευματοκεντρικὸς»). Ὁ ἀστικὸς μῦθος παρὰ τὰ μειονεκτήματά του, ποὺ σημειώσαμε καὶ ποὺ δὲν τοῦ ὑπόσχονται μακροήμερευση, ἐπὶ τοῦ παρόντος ἀπορροφᾷ ὅλα τὰ ψυχικὰ ρεύματα τοῦ ἀστοῦ, σὰν τὴν ἔνυδρη γῆ. Ὅταν ἡ γῆ χορτασθεῖ, τότε θὰ πρέπει νὰ στρέψουν τὰ ρεύματα καὶ πάλι πρὸς τὶς ἐγκατελειμμένες κοίτες τοῦ κοσμογονικοῦ μύθου.

γ) Ἡ τραυματισμένη ὑπαρξὴ

Ἐκεῖνο, λοιπόν, ποὺ μένει ἀπὸ τὴν ἀστικὴ περιπέτεια τοῦ ἀθρώπου εἶναι ἡ μυθολογία τῆς καλύψεως τῶν «ἀναγκῶν», τῶν ἐλλείψεων. Ἡ αἴσθησις τῆς ἐλλείψεως εἶναι ὁ ψυχολογικὸς λόγος ὑπάρξεως τοῦ ἀστισμοῦ. Ποὺ ποτέ δὲν ἱκανοποιεῖται, γιατί εἶναι ἔλλειψη τῆς ψυχῆς, τοῦ πνεύματος, ὄχι τοῦ σώματος. Τὸ σῶμα μὲ μιὰ χούφτα σιτᾶρι περνάει τὴν ἡμέρα τῆς ματαιότητός του μὲ ἄνεση. Ὅπως καὶ τὸ ζῶο. Καὶ ἡ ψυχὴ τὴν περνάει τὴν ἡμέρα, ἀλλὰ τὴν θορυβεῖ ὁ χαρακτηρισμὸς τῆς ὡς «ματαιὰς» ἡμέρας· καὶ ζητᾶει ἔντρομη διεξόδους. Καὶ μηχανεύεται πολιτισμούς. Πρᾶγμα ποὺ δὲν κάνει τὸ ζῶο.

Τὸν ἄνθρωπο τὸν μαστίζει ἡ αἴσθησις μιᾶς ἐλλείψεως. Ἡ ἔλλειψη αὐτὴ βιώνεται σὰν μέριμνα, ἀγωνία, φροντίδα. Διαρθρώνεται μιὰ κλίμακα ἀναγκῶν, ποὺ ἀρχίζει

ἀπὸ τὶς ὕλικές, περνάει ἀπὸ τὶς ψυχολογικὲς καὶ καταλήγει στὶς πιὸ ὑψηλὲς ἐπιδιώξεις γιὰ πνευματικὲς πραγματοποιήσεις. Τὸ αἶσθημα ὥστόσο τῆς πληρότητος εἶναι ἂν ὄχι φροῦδο, τοῦλάχιστο ἀπελπιστικὰ προσωρινό. Ἡ αἶσθησις τῆς ἐλλείψεως ἐπιζητεῖ κάθε ἱκανοποιήσεώς της. Ἄρα εἶναι βαθύτερη· ἀποτελεῖ μόνιμο ὑπόστρωμα τοῦ πνευματικοῦ βίου. Εἶναι ὁ τρόπος ποῦ ἡ ὑπαρξὴ συνειδητοποιεῖ ἑαυτήν. Γι' αὐτὸ καὶ βρίσκεται σὲ μιὰ διαρκῆ, ἀκατάπαυστη, διαίωνα, κίνησις πρὸς μιὰ ὁλοκλήρωσις. Ἄν κατορθωθεῖ ἡ πνευματικὴ πληρότητα, τότε οἱ ἐλλείψεις τῶν ὕλικῶν ἀγαθῶν καὶ τῶν ψυχικῶν καταστάσεων χάνουν τὸ νόημά τους. Ἐνῶ ἂν ὑπάρχει τὸ αἶσθημα τῆς ἐλλείψεως στὸ πνεῦμα, τότε δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ πραγματοποίησις πληρότητος σὲ ὅποιονδήποτε ἄλλο τομέα. Οὔτε ἡ ἀφθονία τῶν ἀγαθῶν, οὔτε τῶν τέρψεων. Κατωθὲ τους χαίρουν οἱ ἄβυσσοι. Οἱ ἄβυσσοι τῶν ἐλλείψεων τοῦ πνεύματος. Ἡ διηνεκὴς ἀγωνία.

Τὸ πνεῦμα ἀγωνιωδῶς συστρέφεται καὶ κατευθύνεται πρὸς διεξόδους γιὰ νὰ βρεῖ τὴν πληρότητά του. Μὲ τὴ λογικὴ διακοσμεῖ καὶ πληροῖ τὸν οὐρανὸ του, μὲ τὴν τέχνην ἐκβιάζει τὴν πληρότητα τοῦ κάλλους, μὲ τὴν ἠθικὴν δικαιώνεται στὴν πληρότητα τοῦ σκοποῦ. Ἐκεῖνο ποῦ ἐξαλείφει ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο τὸ αἶσθημα τῆς ἐλλείψεως, τὸν λυτρώνει.

Καὶ ὁ ἀστικὸς πολιτισμὸς λυτρώνει· ἀλλὰ μόνον ἐκείνους τῶν ὁποίων οἱ ἐλλείψεις εἶναι τοῦ εἶδους ποῦ παράγει ὁ ἀστικὸς μηχανισμὸς. Τέτοιου εἶδους λύτρωσις τὴν ἀπολαμβάνουν —ἴσως— ἀρκετοὶ ἄνθρωποι, οἱ ὅποιοι ἐν πάσῃ περιπτώσει αὐξάνουν μὲ τὴν διαδικασίαν δημιουργίας μαζῶν. Ὁ ἀστικὸς πολιτισμὸς λοιπὸν προεκλήθη γιὰ νὰ δώσει ἀπάντησις σὲ μιὰ μεταφυσικὴν καταγωγὴν ἀνάγκη τῆς ὑπάρξεως —στὴν τραγικὴ αἶσθησις τῆς ἐλλειμματικότητός της. Ἄρα ἡ πιὸ ἀντιμεταφυσικὴ ἐποχὴ, φέρει σφραγίδα μεταφυσικῆς προελεύσεως. Πράγμα ποῦ ἐγγυᾶται τὴν σωτηρίαν της. (Κάτι ἀνάλογο συμβαίνει καὶ μὲ τὴν πιὸ ἀντιθρησκευτικὴν κοινωνίαν τῆς ἐποχῆς μας —τὴν σοβιετικὴν. Ἀκολούθησε κατηγορίες καθαρὰ θρησκευτικῆς συνειδήσεως, καὶ μάλιστα τοῦ Ἰουδαϊκοῦ τύπου).

δ) Ἡ ροπὴ πρὸς τὸ ἀπόλυτο

Ἄς ἐπανεέλθουμε στὴν ἀρχὴν τοῦ παρόντος κεφαλαίου. Ὁ ἄνθρωπος ἐπιδιώκει τὴν εὐδαιμονία. Ἀλλὰ ἡ εὐδαιμονία ἔχει πολλοὺς ἀναβαθμοὺς, ἀπὸ ἄνθρωπο σὲ ἄνθρωπο, καὶ μέσα στὸν ἴδιον τὸν ἄνθρωπο διαχρονικῶς. Ἐκεῖ ποῦ ἐφησυχάζει τὸ αἶσθημα τῆς ἐλλείψεως, ἐκεῖ ποῦ πραγματοποιεῖται ἡ πληρότης, ὑπάρχει ἡ εὐδαιμονία : στὰ ὕλικὰ ἀγαθὰ, στὶς ψυχικὲς ἀπολαύσεις, στὶς πνευματικὲς λύσεις, στὴ δυστυχία, στὸ πάθος, στὸ θάνατο, στὸ Θεό. Ποιὲς θὰ εἶναι οἱ ἐντολὲς ποῦ τὸ ἐλεύθερο ἄτομο θὰ γράψει στὶς πλάκες καὶ ποῦ θὰ ἐκφράζουν τὴν βαθύτερη οὐσία του ; Ποῦ ὁ σκοπὸς πραγματοποιήσεώς των θὰ τὸν πληροῖ ; Οἱ ἄστοι φαίνεται πὼς γράφουν μιὰ τέτοια προσταγή : «Πρᾶττε ἔτσι ὥστε νὰ εὐδαιμονεῖτε ἐν μέσῳ ὕλικου πλοῦτους». Μιὰ τέτοια προσταγή, ὥστόσο, δὲν ἀξιώνει πνευματικὴν πειθαρχίαν καὶ αὐτοπεριορισμὸν, ὅπως ζητάει ἡ ἠθικὴ ἐντολή. Ἀπαιτεῖ μόνον ὑποταγὴν στὸ παραγωγικὸ ἀστικὸ σχῆμα, μὲ ὅλες τὶς συνέπειες, ὅπως ἤδη ἐξεθέσαμε. Γι' αὐτὸ καὶ δὲν χρειάζεται ἡ ἠθικὴ⁴⁰.

Ὁ ἄνθρωπος ὅμως δὲν εἶναι μόνον ἱστορικὴ μονάδα. Ἡ γέννησις, ἡ ἀρρώστεια, ὁ πόνος, τὸ γεγονός τῆς ὑπάρξεως καθ' ἑαυτό, οἱ ὀδυνηρὲς ἐσωτερικὲς συνηχήσεις τυχαίων περιστατικῶν καὶ πάνω ἀπ' ὅλα ἡ σικιὰ τοῦ θανάτου, ἀνοίγουν ρωγμὲς ἐπά-

νω στην ιστορική και κοσμική κρούστα τῆς κατά συνθήκην ζωῆς, οἱ ὁποῖες μέχρι τοῦ ὀδηγοῦν, μόνο σὲ ταραχὴ ὀνειροῦ συνειδητοποιεῖ ὁ ἄνθρωπος. Καὶ σὲ στιγμή ἀπροσδιόριστη, ἀνεπίγνωστη, μυστική. Ἐφ' ὅσον ἡ ὑπαρξὴ μας εἶναι βαθεῖα τραυματισμένη ἐκ γενετῆς (ἄλλη ἐκδοχὴ τοῦ προπατορικοῦ ἀμαρτήματος) ἀπὸ τὸ αἶσθημα τῆς ἐλλείψεως, ἔλκεται ἐν τέλει ἀπὸ τὶς δυνάμεις τῆς πληρότητος: Τὸν Θεό, τὸ ἀπόλυτο, τὴν αἰωνιότητα. Ὅπως τὰ ποτάμια ἔλκονται ἀπὸ τὸν ὠκεανό. Ὁ Θεός, τὸ ἀπόλυτο, ἡ αἰωνιότης εἶναι ροπὲς τῆς ὑπάρξεώς μας. Ἄρα ἀποτελοῦν δυνατότητες. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ ἀλήθεια τοὺς δὲν ἔχει τὸ γενικὸ κῦρος τῶν λογικῶν κατασκευῶν, οἱ ὁποῖες ἰσχύουν ἐντεῦθεν τῶν ἀξιωμάτων. Αὐτὴ ἰσχύει ἐκεῖθεν τῶν ἀξιωμάτων. Μπορεῖ νὰ ἔχει τὴν ὑποχρεωτικότητα φυσικοῦ νόμου γιὰ τὸ ἓνα ἄτομο καὶ νὰ ἀποτελεῖ ἀθαιρεσία γιὰ τὸ ἄλλο.

Ἄφησαμε τὸ ἐλεύθερο ἄτομο νὰ περιμένει μὲ τὴν γραφίδα στὸ χέρι, μέχρι νὰ τοῦ «ἐξηγήσουμε» ὀρισμένους ἰδιότητες τῆς ὑπάρξεώς του. Ἀφοῦ καταλήξαμε στὸ «συμπέρασμα» ὅτι ἡ βαθύτερη, ἡ ἔσχατη ἐπιθυμία τοῦ ἀνθρώπου εἶναι νὰ γίνῃ ἄξιος γιὰ τὴν αἰωνιότητα, ἐκεῖ ἐπάνω πρέπει νὰ στηριχθεῖ καὶ ἡ ἠθικὴ του. Ὁ Ἰσπανὸς φιλόσοφος M. Unamuno, στὸ ξακουστὸ βιβλίον του «**Ἡ τραγικὴ αἰσθησις τῆς ζωῆς**» προτείνει τούτῃ τὴν κατηγορικὴν προσταγὴν. (Πρᾶττε ἔτσι, ὥστε κατὰ τὴν κρίση σου καὶ κατὰ τὴν κρίση τῶν ἄλλων νὰ σοῦ ἀξίξει ἡ αἰωνιότης· πρᾶττε ἔτσι ὥστε νὰ μπορέσεις νὰ γίνῃς ἀνταντικατάστατος· πρᾶττε ἔτσι ὥστε νὰ μὴ σοῦ ἀξίξει ὁ θάνατος. Ἡ ἴσως κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο: Πρᾶττε ἔτσι σὰν νὰ ἦταν νὰ πεθάνεις αὔριο, ἀλλὰ νὰ πεθάνεις γιὰ νὰ ἐπιβιώσεις καὶ νὰ διαιωισθεῖς)⁴¹.

ε) «**Ἡ μυστικὴ βοή τῶν πλησιαζόντων γεγονότων**»

Τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς, τὸ Zeitgeist τῶν Γερμανῶν, μολταυτα εἶναι ἰσχυρότερο ἀπὸ τὶς κατηγορικὲς προσταγὰς τῶν φιλοσόφων. Οἱ ἀστικὲς ἰσοπεδωτικὲς μηχανὲς ἐκχερῶνουν τὴν χθονία βλάστηση γιὰ νὰ φυτέψουν ἐργαστηριακὰ ὑβρίδια μεγαλυτέρας ἀποδόσεως. Ὅποιοι σκεφθεῖ ἐπάνω στὰ προβλήματα τῆς ἐποχῆς μας καὶ στοὺς κινδύνους ποὺ διατρέχουμε, ἀναρωτιέται: τί μᾶς ἐπιφυλάσσει τὸ μέλλον; Ἐγκυρότατη πνευματικὴ προσωπικότης τοῦ αἰῶνος μας, ὁ K. Jaspers ἀπαντᾷ: «Κανεὶς δὲν ξέρει κατὰ ποῦ πᾶμε» Καὶ συνεχίζει: «Σήμερα ἡ κατάστασή μας ἀπὸ μιὰ ἀποψη μοιάζει μὲ αὐτὴν τῆς Μέσης Ἀνατολῆς, ὅταν ἀντιμετώπιζε τὸν τεράστιον κίνδυνον ὀλοκληρωτικῆς καταστροφῆς ἀπὸ τὴν Ἀσσυρία. Ἀλλὰ σήμερα δὲν ἔχουμε προφῆτες ἱκανοὺς νὰ πραγματοποιήσουν μιὰ μεταμόρφωση τῆς ζωῆς μας, τῆς πίστεώς μας, τῆς ἐλπίδος μας, τῆς δράσεώς μας»⁴². Καὶ ποιὸς εἶναι αὐτὸς ὁ κίνδυνος; Ἡ ἀσάφεια τῆς ἠθικῆς μας, ἡ ἀσάφεια τῆς ἐλευθερίας μας, ποὺ φτάνουν μέχρις ἐξανεισμοῦ, μέχρις ἐρημώσεως καὶ ποὺ ἐκτρέφουν ἰσχυρὲς δυνατότητες εἰδεχθοῦς δεσποτισμοῦ. Ἀλλὰ καὶ ἐξαφανισμοῦ ἀκόμη. Ἡ λογικὴ τοῦ Σιγαλιὸβ λειτουργεῖ παρὰ τὸν παραλογισμό τῆς. Καὶ ἡ προφητεία τοῦ Ντοστογιέφσκυ ἐπικρέμεται.

*Ἐκ τῶν μελλόντων οἱ σοφοὶ τὰ προσερχόμενα
ἀντιλαμβάνονται. Ἡ ἀκοή
αὐτῶν κάποτε ἐν ὤραις σοβαρῶν σπουδῶν
ταράττεται. Ἡ μυστικὴ βοή*

τοὺς ἔρχεται τῶν πλησιαζόντων γεγονότων.
 Καὶ τὴν προσέχουν εὐλαβεῖς. Ἐνῶ εἰς τὸν δῶδ
 ἔξω, οὐδὲν ἀκούουν οἱ λαοί.

(Καβάφης. — Σοφοὶ δὲ προσιόντων)

15. Η ΠΟΛΙΤΕΙΑ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΚΑΙ Η ΠΟΛΙΤΕΙΑ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

α) Ἡ διπλὴ ἀνταρσία

Κάτω ἀπὸ τὴν πίεση ποιᾶς φορᾶς κινεῖται τὸ ἄνυσμα τοῦ ἀστικοῦ πολιτισμοῦ, τόσο ἰσχυρὰ καὶ μὲ τέτοια ὄρμη; Διότι βρισκόμαστε ἀδραγμαμένοι ἀπὸ μιὰ χαλύβδινη χούφτα. Μπορεῖ νὰ μᾶς συντρίψει ἀπάνω στὸν ἄξενο βράχο τοῦ κόσμου τούτου ἢ νὰ μᾶς ἐκσφενδονίσει ψηλά, πρὸς τὶς ἀγκάλες τοῦ Θεοῦ.

Εἶπαμε πὼς ὁ ἄνθρωπος ἐκήρυξε τὸν ἑαυτό του ἔνοχο ἔναντι τοῦ Θεοῦ γιὰ νὰ βρεῖ τὸν δρόμο τῆς λυτρώσεώς του. Οἱ πρωτόπλαστοι ἀμάρτησαν καὶ ἐξεβλήθησαν τοῦ Παραδείσου. Θὰ πάρουν πίσω τὸν δρόμο τὸν ἄγοντα πρὸς τὸν Παράδεισο, μὲ τὴν πλήρη ὑποταγὴ στὰ κελεύσματα τοῦ Θεοῦ. Ἔτσι μόνο θὰ παραγραφεῖ ἡ πατρογονικὴ ἔνοχη. Αὐτὸ ὅμως τὸ λέγει ἡ Ἰουδαϊκὴ ἀντίληψη.

Ἔνοχος ἔναντι τοῦ Θεοῦ ἐκηρύχθη καὶ ὁ Προμηθεύς. Καὶ τὸν ἐκάρφωσε στὸν Καύκασο. Ἀπὸ ἐκεῖ ψηλά, ὅμως, ὁ Προμηθεύς ἀναφωνεῖ πὼς «ἄδικα πάσχει». Ἔνοχος ἔναντι τοῦ Θεοῦ ἐκηρύχθη καὶ ὁ Σίσυφος. Αὐτὸς οὐδὲ κὰν διερωτᾶται ἀν δίκαια ἢ ἀδικα πάσχει. Ὁ Καμὺ λέγει ὅτι ὁ Σίσυφος κάτι ἄλλο, τρομερὸ, ὑποψιάσθηκε: τὸν παραλογισμό τοῦ σύμπαντος. Καὶ ὑποτάχθηκε ἀνέλπιδος⁴³. Αὐτὰ τὰ λέγει ἡ ἑλληνικὴ ἀντίληψη.

Ἡ ἑλληνικὴ ἀντίληψη ἔφερε μέσα τῆς κάτι τὸ ἀξιοπρεπὲς γιὰ τὸν ἄνθρωπο καὶ προσβλητικὸ γιὰ τὸν Θεό. Τὴν τραγικὴ του μοίρα τὴ μυθολόγησε ἀνθρωποκεντρικά. Περιορίστηκε ἢ νὰ τὴν κρίνει ἐν ἰσοτιμίᾳ ἢ νὰ τὴν ὑποστεῖ σιωπηλά.

β) Ὁ Θεὸς καὶ ὁ ἄνθρωπος

Ὁ ἀντάρτης τῆς ἰουδαϊκῆς ἀντίληψεως θέλησε νὰ ὑφαρπάξει τὴν πλήρη γνώση ἀπὸ τὴν διάνοια τοῦ Θεοῦ. Ὁ ἀντάρτης τῆς ἑλληνικῆς ἀντίληψεως ὑπέκλεψε τὴ φωτιὰ ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ Θεοῦ — τὸ ὄργανο ποῦ ἀπεργάζεται πολιτισμό. Ἡ ἀνατολικὴ ἀντίληψη θέλησε μὲ μιὰ ἔνορατικὴ ἀποστροφή τοῦ πνεύματός της νὰ ἐνωθεῖ μὲ τὴν ἀπόλυτὴ θεία ἀλήθεια: νὰ ὑποκαταστήσει τὸν Θεό. Καὶ προκάλεσε τὴν φύση. (Διεχώρισε τὰ ὕδατα τῆς θαλάσσης, ἔσπασε φλέβες νεροῦ στὴν ἄνδρην ἔρημο, ἄνοιξε τὸ καταπέτασμα τοῦ οὐρανοῦ). Ἡ δυτικὴ ἀντίληψη θέλησε μὲ ὄργανο τὴ φωτιὰ νὰ γνωρίσει τὴ σχετικὴ ἐγκόσμια ἀλήθεια: νὰ ὑποκαταστήσει τὴ φύση. Καὶ προκάλεσε τὸ Θεό. (Ἀκύρωσε τὴν κατάρα τῆς πενίας, ὄρθωσε νέες Βαβέλ).

Ἡ ἀστικὴ ἐποχὴ προέκυψε ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ στάση τοῦ πνεύματος. Χτύπησε σὰν κεραυνὸς στὴ γῆ καὶ ἀναπέδησε ὁ μυθικὸς ἀστικὸς κόσμος. Ἐνας κόσμος τοῦ ἀνθρώπου. Ἐνας κόσμος ποῦ προκαλεῖ τὸ Θεό. Ποιὸς θὰ νικήσει;

Ἡ Σφιγξ τῶν Θηβῶν κατεκρημίσθη στὴν ἀπάντηση, ἄνθρωπος. Τώρα προβάλλει καὶ πάλι στὰ τρίστρατα. Καὶ θέτει τὸ ἐρώτημα ἐπὶ ἄλλης βάσεως. Γιατί ἔτσι ποῦ τὸ εἶχε θέσει τότε, ἔλαβε εὐκολὴν ἀπάντηση.

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

- 1.—Κ. Μάρξ, 11η θέση στὸν Λουδοβίκο Φώσερμπαχ.
- 2.—Τίτλοι ἔργων τοῦ Ν. Λένιν.
- 3.—'Ο Θεὸς θέτει ἀυθαίρετα τοὺς ἠθικοὺς κανόνες. 'Αλλοιῶς θὰ τὸν ὑποχρέωναν κι' αὐτόν, πράγμα ποὺ ἀντιβαίνει στὴν παντοδυναμία του. Αὐτὴ ἡ ιδέα συνετάραξε πολλοὺς ἀγαθοὺς θεολόγους.
- 4.—Βλέπε, "Α. Τερζάκη : *Προσανατολισμὸς στὸν αἰῶνα*. Ἀθήνα 1963, σ. 34.
- 5.—*Τοτέμ καὶ Ταμποῦ*. Μετ. Κ. Μεραναίου, σ. 30—31.
- 6.—I. Kant : 'Η θρησκεία, Γκοβόστης, μετάφρ. Σ. Φερεντίνου, σ. 100.
- 7.—α('Ο Κάντ) κυνηγώντας τὸν καθαρὸ Λόγο ἔχασε ἀπὸ τὰ χέρια του τὸν ἄνθρωπο» Ε. Παπανούτσου, *'Ηθική*, σ. 218.
- 8.—Φ. Ντοστογιέφσκυ : *Δαιμονισμένοι*, ἔκδ. Γκοβόστη, τ. Β', σ. 45.
- 9.—*'Εξομολογήσεις*. μετ. Δαλεζίου, Βιβλ. Α'. σ. 8, 9, 25.
- 10.—*Περὶ τοῦ προορισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου*, Ἀθήνα 1950, σ. 163.
- 11.—«Κρῖμα μόνο ποὺ δὲν εἶναι δίπλα μου ὁ Μάρξ γιὰ νὰ τὸ δεῖ με τὰ ἴδια του τὰ μάτια!» Πρόλογος τοῦ "Ενγκελς στὸ κομμουνιστικὸ μανιφέστο, γραμμένος τὴν πρωτομαγιά τοῦ 1890.
- 12.—*"Ἐστὶ μίλησε ὁ Ζαζαϊούστρας*. μετ. "Αρη Δικταίου, σ. 191.
- 13.—"Ας σημειώσουμε παρεπιπτόντως ὅτι, στὰ κράτη τῆς Κεντρικῆς Ἀφρικῆς, ποὺ τώρα ἀποδιώχουν τὸν βαρὺ λήθαργο ἀπὸ τὰ βλέφαρά τους, ἐμφανίστηκαν προφήτες καὶ συνετάχθησαν εὐαγγέλια στὰ τελευταῖα ἑκατὸ χρόνια.
- 14.—"Όταν κατέρρευσε τὸ ἀρχαῖο ἑλληνικὸ ἄστυ, ὁ Πλάτων βρῆκε σὰ μέσο σωτηρίας τὸ χτίσιμο τῆς πόλεως ἐντὸς τῆς ψυχῆς τῶν πολιτῶν. Πρβλ. W. Jaeger : «Ξεκινήσαμε με τὸν Πλάτωνα νὰ βροῦμε μιὰ Πολιτεία. Ἄντ' αὐτῆς βρήκαμε ἕναν ἄνθρωπο... Εἶτε ἡ ιδεώδης πολιτεία πραγματοποιηθεῖ στὸ μέλλον, εἶτε ὄχι, ἐμεῖς μπορούμε καὶ πρέπει ἀκαταπαύστως νὰ ἀγωνιζόμαστε νὰ χτίσουμε αὐτὴν τὴν πολιτεία ἐντὸς μας. Paidea : The Ideals of Greek Culture. Vol. II σ. 354.
- 15.—"Η ἔξοδος ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο ἔχει χαρακτηριθεῖ σὰν ἔξοδος ἀπὸ τὸ φυσικὸ νόμο, σὰν «ἕνα ἄλλα τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τελειότερη ἐναρμόνιση με τὸ ὑπερβατικὸ ὄν» E. Voegelin : *Israel and Revelation*. Louisiana. S.U.P. 1956, σ. 116.
- 16.—Νὰ μιὰ, περιορισμένης σημασίας γιὰ τὸ θέμα μας, μαρτυρία τῆς στατιστικῆς ποὺ ἀναφέρεται στὶς νομικῶς κολάσιμες ἠθικὰς παραβάσεις. Στὴν πρώτη σειρά εἶναι τὰ ἔτη, στὴ δευτέρα τὸ ποσοστὸ τῶν «καταδικασθέντων γενικῶς» ἐν σχέσει με τὸν πληθυσμὸ τοῦ οἰκείου ἔτους :
1928	1930	1933	1935	1937	1957	1958	1959	1960
11,5	7,7	6,6	8,2	6,5	9,9	8,8	9,6	8,8
- Πηγή : Γενικὴ Στατιστικὴ Ὑπηρεσία : Ἑγκληματολογικὴ Στατιστικὴ, Ἀθήναι 1946, σελ. VII. Ε.Σ.Υ.Ε. Ἑγκληματολογικὴ Στατιστικὴ, Ἀθήναι, 1963, σ. 6.
- 17.—"Α. Τερζάκη, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 6.
- 18.—*The Revolt of the Masses*. ἔκδ. Unwin. 1961, σελ. 14, 15.
- 19.—P. Samuelson : *Economics* ἔκδ. McGraw-Hill, 1955, σ. 236 - 237.
- Δὲν ἐπιμενοῦμε στὴν θεωρητικὴ δικαιολόγηση αὐτῶν τῶν ἀπόψεων, γιὰτὶ θὰ μᾶς ἐξέτρεπε, Βλ. L. R. Klein : *The Keynesian Revolution* ἔκδ. Macmillan, 1954.
- 20.—O J. K. Galbraith στὸ βιβλίον *The Affluent Society*, προβαίνει σὲ μιὰ δημιουργικὴ ἐπανεξέταση τῶν ἀντιλήψεων τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστῆμης γιὰ τὴν φύση τῆς κοινωνίας τῆς ἀφθονίας. Ρωτᾷει : «Μήπως τοῦτο σημαίνει ὅτι ὑπάρχει ἡδὴ ἡ ὑποκειμενικὴ διαπίστωση ὅτι ἡ ὑδῆχμένη παραγωγή χρησιμοποιεῖται γιὰ ἀσήμαντους σκοποῦς;» (ἔκδ. Pellican. σ. 123). Καὶ πράγματι διαπιστώνει ὅτι λαβαίνει χώρα μιὰ σπατάλη παραγωγικῶν δυναμῶν γιὰ κάλυψη ἀχρή-

στων αναγκών, δημιουργημένω τεγγηέντως από τήν έντατική διαφήμιση, ένῶ ταυτοχρόνως άλλες ούσιώδεις ανάγκες μένουσ άνικανοποίητες. Αύτοί οί συλλογισμοί όδηγούσ στήν αντίληψη μιās κοινωνίας όχι τής άφθονίας άλλά τής εύημερίας (Welfare).

21.—Πρβλ. τήν ζοφερή έπιστημονική «Πολιτεία» τοῦ μέλλοντος, πού σκιτσάρισε ό Β. Russell, στοῦ ώραίο βιβλίο του : The Scientific Outlook «οί προοπτικές μιās έπιστημονικής κοινωνίας πρέπει νά μάς γενουοῦσ φόβο» μετάφρ. Γ. Δυριώτη. σ. 223.

22.—Vom Ursprung und Ziel der Geschichte. 1955, σ. 14.

23.—Hellenism, the History of a Civilization. Oxford. σ. 13—14, 216.

24.—«Εὐφράνθητι, έρημος διψώσα, άγαλλιásθω έρημος και άνόητω ώς κρίνον... ότι έρράγη έν τῇ έρήμῳ ύδωρ». 'Ησ. ΑΕ'.

25.—Πρβλ. José Ortega y Gasset, ένθ. άνωτ. σ. 26.

26.—H. D. Kitto. *Οί Έλληνες*, μετάφρ. Ι. Λάμψα, 'Αθήνα 1962, σ. 129.

27.—Ε.Σ.Υ.Ε. 'Η Μετανάστευσις πρὸς τήν Περιφέρεια Πρωτεύουσας. 'Αθήνα 1964, σ. 21.

28.—A. Toynbee, *Σπουδή τής 'Ιστορίας*, μετάφρ. Ν. Παπαρρόδου, 'Αθήνα 1962, σ. 796.

29.—Στήν Έλλάδα ή δεύτερη γενεά τῶν δημοτικιστῶν έρωτοτροπεί με τήν καθαρεύουσα. Πράγμα πού έξοργίζει τήν πρώτη γενεά, ή όποία έδωσε τό αίμα της για τήν επικράτηση τής δημοτικής. Καθηγητής Πανεπιστημίου πού ξεκίνησε από όρεινό χωριό, άνέφερε στοῦ γυιό του, για λόγους παιδευτικούς, πῶς άγωνίσθηκε στη ζωή για νά φτάσει εκεί πού έφτασε. Κι' έμεινε ένεδός όταν έλαβε τήν άπάντηση : Τί τά θέλεις, αυτοκίνητο πάντως δέν έχεις.

30.—*Δαιμονισμένοι*. 'Εκδ. Γκοβόστη, τ. Β', σ. 195.

31.—*Άδελφοί Καραμαζώφ*. 'Εκδ. Γκοβόστη τ. Γ'. σ. 163.

32.—'Α Τερζάκη. ένθ. άνωτ. σ. 40.

33.—B. Russell, ένθ' άνωτ. σ. 227. «'Ακόμη σπουδαιότερη από τή γνώμη είναι ή ζωή τῶν συναισθημάτων και τῶν συγκινήσεων. 'Ενας κόσμος δίχως χαρά και δίχως άγάπη, είναι ένας κόσμος στερημένος από κάθε αξία».

34.—Anti-Dühring, Ed. Sociales, Paris, 1950, σ. 126.

35.—«'Εποχές», 'Ιούλιος 1964, σ. 16.

36.—*Σπουδή τής 'Ιστορίας*, σ. 898.

37.—*Δαιμονισμένοι*. τ. Β' σ. 59.

38.—'Εκδ. Gallimard, 1964, σ. 193.

39.—K. Jaspers and R. Bultmann : Myth and Christianity. N. York 1962. σ. 15.

40.—Δημιουργείται ή έντύπωση ότι περιγράφουμε πολύ σχηματικά τόν άστό. Πράγματι. Δέν περιγράφουμε έναν άνθρωπο στήν όλότητά του και στα χρονικά του ένδεχόμενα, άλλά ώρισμένα τυπικά ιστορικά «υποδείγματα-models» σάν όργανα αναλύσεως.

41.—The Tragic Sense of Life. 'Εκδ. Collins 1962. σ. 256.

42.—K. Jaspers and R. Bultmann ένθ. άνωτ. σ. 113—114.

43.—A. Camus : Le Mythe de Sisyphe. Gallimard. σ. 161.